

پژوهش‌ها در معمار اسلامی

شماره شصت و یک: X-980 - 2382

فصلنامه علمی - پژوهشی
قطب علمی معماری اسلامی
سال چهارم - شماره اول - بهار ۱۳۹۵

رفتار تولیدی در خانه (مطالعه موردی: تولید در خانه در قشر مذهبی شهر قم)
مسعود ناری قمی / محمد مسعود امینی / مهدی فروتن

آزمون دو نظریه پیمون و مستطیل طلایی ایرانی در خانه‌های دوره قاجار شیراز
سیدمحمدحسین ذاکری / آرزو قهرمانی / درسا شهنازی / اسماعیل بازاریارحمزه خانی

ارزیابی مولفه‌های اجتماع‌پذیری در کیفیت بخشی به مساجد محلی ایران
(نمونه موردی: مسجد چمن چوپانان، مسجد شالبافان و مسجد کولانج شهر همدان)
حسن سجادزاده / ماندانا یوسفی / محمد یوسفی

حمام در متون طب دوره‌ی اسلامی: نظریه و عمل
جعفر طاهری

مطالعه‌ی تطبیقی رابطه‌ی انسان و محیط زیست در تفکر توسعه‌ی پایدار و تفکر اسلامی
ایمان قلندریان / علی اکبر تقوایی / مریم کامیار

پژوهشی بر آرایه‌های هندسی محراب‌های گچبری دوره‌ی ایلخانی در ایران
احمد صالحی کاخکی / بهاره تقوی نژاد

بررسی سرعت و فشار حرکت باد در بخش مرکزی سکونتگاه قلعه ای ورمال سیستان
با بهره‌گیری از شبیه‌سازی CFD
محمد ابراهیم زارعی / نغمه بهبودی

مدیر مسئول: معاونت پژوهشی دانشگاه علم و صنعت ایران

سر دبیر: مهندس عبدالحمید نقره کار

مدیر داخلی: دکتر محمد منان رئیسی

ویراستار ادبی فارسی: سارا متولی

کارشناس مجله: امیرحسین یوسفی

ویراستار انگلیسی: امید خزائیان

هیأت تحریریه:

دکتر سید غلامرضا اسلامی: دانشیار دانشگاه تهران

دکتر حسن بلخاری: دانشیار دانشگاه تهران

دکتر مصطفی بهزادفر: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر محمد رضا پور جعفر: استاد دانشگاه تربیت مدرس

دکتر مهدی حمزه نژاد: استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر اسماعیل شیعه: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر منوچهر طیبیان: استاد دانشگاه تهران

دکتر محسن فیضی: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر حمید ماجدی: دانشیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

دکتر اصغر محمد مرادی: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر غلامحسین معماریان: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر فاطمه مهدیزاده سراج: دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر محمد نقی زاده: استادیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

دکتر علی یاران: دانشیار وزارت علوم تحقیقات، فناوری

طراح جلد و صفحه آرا: امیرحسین یوسفی

قیمت: ۱۰۰۰۰ ریال

لیست داوران این شماره:

دکتر علی اسد پور: استادیار دانشگاه هنر شیراز

دکتر یحیی اسلامی: استادیار دانشگاه تهران

دکتر حسین اسماعیلی سنگری: عضو هیأت علمی پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی

دکتر ناصر براتی: دانشیار دانشگاه بین المللی امام خمینی قزوین

دکتر آزیتا بلالی اسکویی: استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز

دکتر حمیدرضا جیحانی: استادیار دانشگاه کاشان

دکتر مهدی خاکزند: استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر لیلا رحیمی: استادیار دانشگاه تبریز

دکتر احسان رنجبر: استادیار دانشگاه تربیت مدرس

دکتر علی محمد رنجبر کرمانی: استادیار دانشگاه قم

دکتر محمدمنان رئیسی: استادیار دانشگاه علم و صنعت

دکتر حسن سجاد زاده: استادیار دانشگاه بوعلی همدان

دکتر کیانوش سوزنجی: استادیار دانشگاه تربیت مدرس

دکتر هانیه صنایعیان: مدرس دانشگاه علم و صنعت

دکتر منصوره طاهباز: دانشیار دانشگاه شهید بهشتی

دکتر جعفر طاهری: استادیار دانشگاه فردوسی مشهد

دکتر علی عمرانی پور: استادیار دانشگاه کاشان

دکتر سمیه فدائی نژاد: استادیار دانشگاه تهران

دکتر مینو قره بیگلو: استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز

دکتر راضیه لبیب زاده: مدرس دانشگاه علم و صنعت

دکتر حسین مدی: استادیار دانشگاه بین المللی امام خمینی قزوین

دکتر ابوالفضل مشکینی: استادیار دانشگاه تربیت مدرس

دکتر مسعود ناری قمی: استادیار دانشگاه کاشان

دکتر شهریار ناسخیان: استادیار دانشگاه هنر اصفهان

دکتر احد نژاد ابراهیمی: استاد یار دانشگاه هنر اسلامی تبریز

دکتر سعید نوروزیان: استادیار دانشگاه شهید بهشتی

دکتر بهزاد وثیق: استادیار دانشگاه صنعتی جندی شاپور

دکتر پریسا هاشم پور: استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز

نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی بر اساس مجوز کمیسیون نشریات

وزارت علوم تحقیقات و فناوری به شماره ۱۳۷۲۰۶/۱۸/۳ مورخ

۹۳/۷/۲۸ از شماره نخست دارای اعتبار علمی پژوهشی می باشد.

این مجله در پایگاه های (SID) و (ISC) نمایه می شود.

حمام در متون طب دوره ی اسلامی: نظریه و عمل

جعفر طاهری*

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی و هنر اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۱۲/۲۴ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۰۳/۱۰

چکیده:

درباره ی خاستگاه های نظری تکوین حمام های جهان اسلام از منظر علوم طبیعی قدیم (علم طب) تحقیقات اندکی وجود دارد. هرچند غالب متون طب دوره ی اسلامی به ابعاد تعامل انسان و محیط برای سلامتی انسان پرداخته اند؛ اما نقش تعالیم این متون در بازخوانی خاستگاه های نظری آفرینش معماری و سازماندهی محیط بررسی نشده است. استحمام و معماری حمام یکی از زمینه های میان رشته ای پیوند طب و معماری هستند که بیشتر پزشکان قدیم بخشی از آثار خود را به نقش آنها در سلامتی و درمان اختصاص داده اند. مسئله ی این پژوهش، واکاوی مبانی نظری شکل گیری حمام های جهان اسلام به گزارش متون طب دوره ی اسلامی است. مقاله ی حاضر به روش تفسیر تاریخی تعالیم طب جسمانی و روحانی این متون را در تکوین ساختار معماری و مضامین نگارگری در حمام ها بررسی می کند. یافته های این پژوهش نشان می دهد که حمام های جهان اسلام منطبق بر طبیعت بدن و نفس انسان و در نتیجه عالم (طبیعت) هستند. این تشابهات شامل انطباق مراتب بخش های حمام با مزاج های چهارگانه ی انسانی و انطباق مضامین نقاشی گرمابه ای با نفوس سه گانه ی انسانی است. هدف از این تشابهات ساختاری و محتوایی نیز ایجاد محیطی متناسب با طبیعت انسان برای حفظ اعتدال مزاج و سلامتی پایدار جسم و روان است.

واژه های کلیدی: مزاج های چهارگانه، سلامتی، حمام، نقاشی گرمابه ای، طب دوره ی اسلامی.

پیشین^۵ است. استحمام و حمام علاوه بر کارکردهای بهداشتی، اجتماعی و آئینی در حیات روزمره مردم، یکی از کهن‌ترین روش‌های حفظ سلامتی و درمان برخی بیماری‌ها در طب کهن بوده است. یکی از ده توصیه‌ی طبی تیاذوق (تئودوکوس) -از پزشکان دربار اموی- برای بیمارنشدن این بود که می‌گفت باید یک روز در میان به حمام بروی؛ زیرا حمام آنچه که دارو از بدنت خارج نمی‌کند؛ استحمام خارج خواهد ساخت (ابن‌ابی‌اصیبعه ۱۳۸۶، ۳۳۵). حتی گفته می‌شود زکریای رازی (۳۱۳-۲۵۱ ق) مداوای برخی بیماران را در حمام انجام داده است (نظامی ۱۹۰۹، ۷۵). نقش حمام‌های قدیم در پیشگیری و درمان تا آنجا اهمیت داشت که پزشکان یا بخشی از آثار خود را به این موضوع اختصاص می‌دادند و یا نوشته‌های مستقلی درباره‌ی این موضوع پدید آوردند. از جمله متون متقدم درباره‌ی حمام، کتاب فی دخول الحمام و منافعها و مضرتها به قلم یوحنا بن ماسویه (وفات: ۲۴۳ ق) (ابن‌ابی‌اصیبعه ۱۳۸۶، ۴۷۵) و کتاب حمام از قسطا بن لوقا بعلبکی (وفات: ۳۰۰ ق) (ابوزید ۲۰۰۵، ۴۴) است. ابو عبیده معمر بن المثنی بصری (وفات: ۲۲۱ ق)، ابواسحاق ابراهیم بن اسحق الحربی (وفات: ۲۸۵ ق) و رازی در رساله‌ی فی الحمام و منافعه و مضاره از دیگر پزشکانی هستند که در دوره‌ی اسلامی درباره‌ی حمام کتاب نوشته‌اند (نجم‌آبادی ۱۳۷۱، ۱۶۴ و ۱۶۶). ناگفته نماند که بسیاری از متون طب دوره‌ی اسلامی و مباحث مربوط به استحمام و حمام از حدود سده ۱۲م اقتباس از متون طبی متقدم است. بسیاری از متون طب دوره‌ی اسلامی در دهه‌های اخیر، بررسی، تصحیح و منتشر شده است. در مورد بررسی و شناخت میراث هنر و معماری این دوران نیز وضع به همین منوال است. با وجود آنکه متون طب درجچه‌های تازه‌ای به مبانی علمی تکوین میراث هنر و معماری می‌کشایند؛ اما این متون چندان که شایسته است از منظر مناسبات میان‌رشته‌ای تاریخ علوم طبیعی و تاریخ هنر و معماری بررسی نشده‌اند. درباره‌ی حمام تحقیقات ارزشمندی در دست است که غالباً به بررسی ساختار معماری، فنون ساخت و آثار دیوارنگاری و یا ابعاد اجتماعی، فرهنگی،

مقدمه

سابقه‌ی ارتباط و پیوند طب و معماری چندان روشن نیست. با این حال می‌توان نشانه‌هایی از این پیوند را در متون طبی یونان باستان و یکی از کهن‌ترین متون مستقل درباره‌ی معماری بازیافت^۱. ویتروویوس^۲ (سده ۱ ق.م) در نخستین بخش کتابش -پرورش معمار- شناخت اقلیم‌ها، آب‌وهوای مختلف و مکان‌های سالم و ناسالم را برای معمار لازم دانسته و بدون این دانش‌ها، سلامت یک سکونت‌گاه را قابل تأمین نمی‌داند (ویتروویوس ۱۹۱۴، ۱۰). این سخنان آشکارا تحت تأثیر تعالیم بقراطی در زمینه‌ی تأثیر انواع اقلیم‌ها بر سلامتی انسان^۳ است که بعدها در غالب متون طب دوره‌ی اسلامی به تفصیل بیان و شرح شد.

علم یا صنعت طب^۴ در جهان اسلام مدیون ترجمه‌ی منابع طب ایرانی، هندی و به‌ویژه یونانی در بستر کلی تعالیم اسلامی است. این علم نزد قدما ارتباط عمیقی با حکمت (و فلسفه) داشت؛ تا آنجا که غالب پزشکان پرآوازه در درجه‌ی اول حکیم بودند. از این جهت طب افزون بر دو حوزه‌ی نظری و عملی، به دو شعبه‌ی درهم‌تنیده‌ی طب جسمانی (بدن) و طب روحانی (نفوس یا روان) تقسیم می‌شد. حکمای قدیم تعریف کمابیش واحدی از طب -به عنوان یکی از شعب حکمت (علوم یا فلسفه) طبیعی یا طبیعیات- و اهداف آن داشتند. در روایت عربی فی فریق الطب للمتعلمین جالینوس (۱۲۹-۲۱۶/۲۰۰ م) آمده است که پزشک باید چیزهایی را بداند که با آن سلامتی [جسمی و روانی] از دست رفته را بازگرداند و سلامتی موجود را حفظ کند (جالینوس ۱۹۷۷، ۱۱). بعدها پزشکان دوره‌ی اسلامی نیز طب را علمی برای شناخت ترکیبات و کیفیات [طبع و مزاج] آدمی و هدف آن را حفظ تندرستی در موقع سلامتی و بازگرداندن آن به هنگام بیماری دانسته‌اند (ابن ربن طبری ۱۹۲۸، ۶؛ رازی ۱۳۸۴، ۶۴؛ مجوسی، ۱۳۸۸، ۱۹/۱؛ اخوینی ۱۳۴۴، ۱۶؛ ابن‌سینا، ۱۹۹۹، ۱۳/۱؛ جرجانی ۱۳۹۳، ۶۱/۱).

یکی از مهم‌ترین روش‌های حفظ سلامتی و درمان جسمی و روانی نزد پزشکان قدیم استحمام [به‌رسم روزگاران

۱. حمام به گزارش متون طب دوره‌ی اسلامی
حمام واژه‌ای عربی از ریشه‌ی حَمَّ به معنی گرم کردن (چیزی را) یا از ریشه‌ی حَمَم به معنی آب گرم است (منفرد ۱۳۸۹، ۱۰۶). در فارسی میانه گرمابه^۱ و آبن^۲ برای حمام به کار رفته‌اند^۳. به نقلی گرمابه مرکب از گرم و آبه (مکان یا ساختمان)، به معنی ساختمان گرم است (پیرنیا ۱۳۷۲، ۱۹۷). هرچند استحمام نزد قدما در اصل متعلق به موضوع دفع کردن مواد زائد بدن است (اولمان ۱۳۸۳، ۱۳۶)؛ اما غالب پزشکان افزون بر این مفصلاً به منافع و مضرات آن برای سلامتی و درمان بیماری‌ها و برخی ویژگی‌های معماری حمام پرداخته‌اند (نک: جالینوس ۱۹۸۲؛ ابن ربین طبری ۱۹۲۸؛ ابوزید ۲۰۰۵؛ رازی ۱۹۸۷؛ ۱۳۸۴، ۲۰۰۰؛ زهراوی ۲۰۰۴؛ مجوسی ۱۳۸۸؛ ابن سینا ۱۹۹۹، ۱۹۸۴؛ ابوسهل مسیحی ۲۰۰۰؛ جرجانی ۱۳۹۴؛ ابن هبیل ۱۹۴۳؛ ابن رشد ۲۰۰۵؛ نقلیسی ۱۳۹۰ الف). از منافع بسیاری که پزشکان برای استحمام و حمام برشمرده‌اند می‌توان به باز شدن منافذ پوست و تازگی بدن، تسکین دردها و خواب راحت و رقیق شدن اخلاط (جالینوس ۱۹۸۲، ۸۴ و رازی ۱۹۸۷، ۲۲۱)، پراکندگی و آرام شدن دردها (مجوسی ۱۳۸۸، ۵۳/۲)، بهره‌گیری درمانی افراد با مزاج‌های مختلف از خانه‌های مختلف حمام (ابوسهل مسیحی ۲۰۰۰، ۲۰۹)، نشاط قوا و لذت اشاره نمود (الغزولی ۱۲۹۹، ۶/۲). البته از مهمترین مضرات حمام می‌توان به سستی و ضعیف شدن تن و قوای انسان اشاره کرد (ثابت بن قره ۱۹۲۸، ۲؛ ابن سینا ۱۹۹۹، ۱۴۱؛ جرجانی ۱۳۹۴، ۱۱۶/۳ و نقلیسی ۱۳۹۰ الف، ۴۶۲).
خاستگاه پیدایش و ویژگی‌های معماری حمام از دیگر مباحث متون طب است. در این متون پایه‌گذاری بنای حمام به سلیمان نبی (رازی ۱۹۸۷، ۲۶۴؛ ابن جوزی ۲۰۱۰، ۲۶۳؛ الغزولی ۱۲۹۹، ۲/۲) یا حکما (پزشکان) منتسب شده است (ابن سینا ۱۳۸۷، ۲۵ و ملک‌الأطبا ۱۳۸۸، ۱۵۴). علی بن الحلبي (۱۰۴۴-۹۷۵ ق)، ساخت حمام را به بقراط حکیم (۴۶۰-۳۷۵ ق.م) نسبت داده و علت آن را رجوع فردی به او با بیماری گرفتگی و پیچیدگی عصب دانسته است. بقراط نیز او را در گودالی از آب گرم قرارداد تا بهبود یابد

مردم‌شناختی، ادبی، فقهی و روایی حمام پرداخته‌اند. در مقابل درباره‌ی حکمت تکوین معماری حمام بر پایه‌ی تعالیم علوم طبیعی از سلامتی و درمان انسان، به‌رغم اهمیت علمی و تاریخی، پژوهش‌چندانی صورت نگرفته است. از طرفی آنچه امروزه مطالعات منسجم در این زمینه‌ی مغفول را ضروری می‌سازد؛ نقش محیط (طبیعی و مصنوع) در حفظ سلامتی، کاهش استرس و طول دوره‌ی درمان است که در مطالعات دهه‌های اخیر طراحی محیط با رویکرد سلامتی و درمان بر مبنای شواهد تجربی مورد تأیید قرار گرفته است^۴.

مقاله‌ی حاضر بر آن است از دریچه‌ی متون طب دوره‌ی اسلامی، خاستگاه‌های نظری تکوین حمام‌های جهان اسلام را توصیف و تفسیر نماید. مسئله‌ی این پژوهش، شناخت اندیشه‌های پشتیبان آفرینش و نقش پیشگیری و درمانی این حمام‌ها از منظر علوم طبیعی است. به تعبیری پرسش اصلی این است که شکل‌گیری معماری حمام‌ها و آثار نگارگری در آنها بر چه مبانی و خاستگاه‌های علمی (طب) استوارند؟ ره‌یافت این مقاله، تفسیر تاریخی گزارش متون طب دوره‌ی اسلامی از نقش استحمام و حمام در پیشگیری و زمینه‌سازی تعادل جسمی و روانی انسان است. دو رویکرد عمده به هنر و معماری (طراحی محیط) در متون طب دوره‌ی اسلامی قابل تشخیص است: نخست توصیف آثار معماری و مبانی طبی تکوین این آثار، و دوم توصیف مبانی نظری پشتیبان آفرینش محیط، معماری و هنرها در ارتباط با سلامتی جسم و روان انسان. چارچوب نظری که این پژوهش بر آن استوار است؛ بررسی الگوی کلی معماری و نگارگری در حمام‌ها بر پایه‌ی تعالیم دو شعبه‌ی طب جسمانی و طب روحانی است. برای این منظور در مقاله‌ی حاضر برای ارائه‌ی الگویی تاریخی از پیوند طب با معماری و هنرهای وابسته، پس از بازخوانی اجمالی موضوع حمام [کردن]، نقش تعالیم متون طب دوره‌ی اسلامی در تکوین این آثار ذیل دو محور زیر مورد بررسی و تفسیر قرار می‌گیرد:

۱. خاستگاه طب جسمانی معماری حمام
۲. خاستگاه طب روحانی نگارگری در حمام

اینجا به این نکته بسنده می‌شود که پزشکان قدیم علاوه بر پیروی از دو مکتب قیاس و تجربه در درمان بیماری‌ها (جالینوس ۱۹۷۷، ۱۴)، سخت تحت تأثیر نظام فکری و هستی‌شناسی حکما و فیلسوفان طبیعی قدیم بودند. از این‌رو بررسی این نظام فکری در کنار موضوعات مربوط به حمام و استحمام در متون طب می‌تواند بخشی از زوایای پنهان تعلیم این پزشکان در تکوین حمام‌ها را آشکار سازد. در ادامه احکام متون طب از مبادی تکوین ساختار معماری و نقاشی گرمابه‌ها برای تعادل مزاج و سلامتی انسان خواهد آمد. این دستورالعمل‌ها مبتنی بر تطبیق طبیعت جسمانی و نفسانی انسان با ساختار کلی معماری حمام و نقاشی گرمابه‌ای در پارادایم فکری حاکم بر زمینه و زمانه‌ی آفرینش این آثار است.

۲. خاستگاه طب جسمانی معماری حمام

در کتاب زرتشتیان موسوم به بُنْدَه‌ش [آفرینش آغازین] فصلی با عنوان «درباره‌ی بدن انسان: تصویری از جهان» هست که نشان می‌دهد ایران در پایه‌گذاری نظریه‌ی عالم صغیر نقش اصلی را ایفا کرده است. بر اساس این نظریه، انسان در مقیاس کوچک‌تری آینه‌ی تمام‌نمای سراسر کائنات است (الگود ۱۳۵۶، ۳۷). این نظریه در یونان و بعدها در جهان اسلام مورد پذیرش قرار گرفت و بر پایه‌ی آن، انسان به عنوان عالم صغیر و عالم به عنوان انسان کبیر مبنایی برای مطالعات تطبیقی و تشبیه ساختار معماری شهرها و خانه‌ها به بدن انسان و عالم شد^{۱۵} (نک: فارابی ۱۳۸۲، ۲۸). فرضیه‌ی تقسیمات مشترک چهارگانه عناصر یا ارکان تشکیل‌دهنده‌ی عالم و مزاج‌های انسان نیز از نتایج مهم نظریه‌ی تطبیقی پیشین است. گفته می‌شود که چهار عنصر اولیه و تشکیل‌دهنده‌ی عالم [و تن انسان] یعنی آتش، باد، آب و خاک (زمین)^{۱۶} توسط امپدوکلس پیشنهاد شد و مورد قبول افلاطون، ارسطو و بعدها حکمای جهان اسلام قرار گرفت (لیندبرگ ۱۳۷۷، ۷۵ و جرجانی ۱۳۹۳، ۶۵/۱). ابوزید بلخی (۲۳۵-۳۲۲ق) در توصیف طبیعت انسان و خلقت، عناصر عالم، جهات عالم، بادها، فصول سال، ساعات شب و روز، اخلاط بدن انسان و مراحل عمر انسان را به نظام‌ها و اجزایی چهارگانه تقسیم می‌کند (ابوزید

(سجادی ۱۳۸۲، ۷۹). از طرفی در متون طب ویژگی‌های مشترکی از معماری حمام مانند بزرگی و مرتفع بودن فضاها، هوای پاک و نیز قرار داشتن بر روی زمین ذکر شده است (نک: ابن سینا، ۱۳۸۷، ۲۴). رازی به‌جز این موارد از زمین خشک، هوای صاف و بی‌بخار و زهراوی (وفات: ۴۰۴ق) به عرصه‌ی وسیع، روشنایی بنا و نیز اعتدال دمایی و پاکی هوا اشاره کرده‌اند (رازی، ۱۳۸۴، ۸۵ و زهراوی ۲۰۰۴، ۱۱۵۶). پزشکان دیگری نیز بهترین حمام‌ها را قدیمی‌ترین آنها، با فضاها گسترده و سقف بلند، همراه با آب پاک دانسته‌اند (ابن سینا ۱۹۹۹، ۱۴۰/۱؛ ابوسهل مسیحی ۲۰۰۰، ۲۰۸؛ ابن هبَل ۱۹۴۳، ۲۱۰؛ الغزولی ۱۲۹۹، ۴/۲؛ گیلانی ۱۳۹۳، ۹۷؛ ملک‌الأطبا ۱۳۸۸، ۱۴۵). بعدها در متون متأخر دوره‌ی اسلامی در خصوص تأثیر روانی حمام بر روشنی و رنگ سفید شادی‌آور محیط تأکید شده که این عوامل حرارت و قوای انسان را بهبود و بانشاط می‌کند. برخلاف حمام تاریک و تیره که باعث وحشت و غلبه‌ی سودا^{۱۷} می‌گردد (کریم بن ابراهیم ۱۳۸۷، ۹ و گیلانی ۱۳۹۳، ۹۷). بر اساس این منابع، مهم‌ترین علت تأکید پزشکان بر ابعاد وسیع فضاها، تأخیر در آلودگی هوا از دود و بخارهای حمام و کاهش غلظت (سنگینی) آن است^{۱۸}. اهمیت هوا نیز به دلیل نقش نخست آن در تداوم حیات و سلامتی است که پزشکانی چون رازی، مجوسی اهوازی (وفات: ۳۸۴ق)، ابن سینا (۴۲۸-۳۷۰ق) و جرجانی (۵۳۱-۴۳۴ق) به پیروی از بقراط و جالینوس آن را اولین و مهم‌ترین اسباب ضروری سلامتی (سّته‌ی ضروریه^{۱۹}) برشمرده‌اند.

هرچند غالب پزشکان به موضوع استحمام و ویژگی‌های حمام پرداخته‌اند؛ اما تعلیم آنها تنها تصویری اجمالی از کلیت این معماری برای مقاصد طبی ایشان ارائه می‌دهد و نمی‌توان انتظار توصیف دقیق معمارانه از آنها داشت. آنچه از تمامی این تعلیم برمی‌آید؛ استحمام و معماری حمام افزون بر پاکیزگی و رفع و تسکین خستگی فعالیت‌های کاری، بازیابی بدنی و تسکین برخی دردها، در حقیقت بستری برای بازگشت تدریجی و طبیعی اعتدال به جسم و روان بر اساس نظریات فلسفه طبیعی از نسبت انسان و عالم است. در مورد این موضوع صحبت خواهد شد؛ اما در

عربی «فی تدبیر الأصحاء» جالینوس نیز سلامتی در گرو تعادل کیفیات اربعه‌ی گرم و سرد و تر و خشک است (ثابت بن قره ۱۹۲۸، ۱). پزشکان جهان اسلام به پیروی از اسلافشان، سلامتی انسان را جز با میانه‌روی (اعتدال) در چهار مزاج ندانسته‌اند (ابن ربن طبری ۱۹۲۸، ۴؛ ابن سینا ۱۹۹۹، ۱۹/۱؛ جرجانی ۱۳۹۳، ۲۹۵/۱ و ۳۰۱). ابن سینا مفهوم اعتدال مزاج نزد پزشکان را سهم عادلانه‌ی هر مزاج مفرد می‌داند که نیازمند آن است؛ در صورتیکه یک مزاج مفرد غالب نباشد. این اعتدال نیز در افراد، اقلیم‌ها و مردمان هر سرزمین متفاوت است (همان).

هرچند نظریه‌ی فلسفی عناصر و مزاج‌های مشترک چهارگانه توسط یونانیان تدوین شد؛ اما گویا تطبیق نظری و عملی الگوی معماری حمام با این نظریه در جهان اسلام صورت‌بندی گردید. کهن‌ترین بیانیه‌ی انطباق ساختاری معماری حمام با این عناصر و مزاج‌ها در رساله‌ای منسوب به امام هشتم شیعیان (ع) (۱۴۸-۲۰۳ ق) موسوم به ذهبیه آمده است: «و آگاه باش که ساختار [ترکیب] حمام، بر مبنای ساختار [ترکیب] بدن [انسان] است. حمام چهار خانه دارد و مانند طبایع اربعه [انسان] است. خانه‌ی اول، سرد و خشک، خانه‌ی دوم، سرد و تر، خانه‌ی سوم گرم و تر و خانه‌ی چهارم گرم و خشک» (علی بن موسی ۱۹۸۲، ۳۰). جماعتی از پزشکان دوره‌ی اسلامی به این ساختار چهارگانه در حمام توجه نموده‌اند. برای مثال مسیح بن حکم (۲ ق/۸ م) به انطباق سلسله‌مراتب دمایی بخش‌های حمام با طبع و دمای فصول چهارگانه اشاره دارد (دمشقی ۱۳۸۸، ۱۱۹). مجوسی به دمای تدریجی هوای خانه‌های (بخش‌ها) حمام، ویژگی‌ها و تأثیرات مختلف آنها بر بدن می‌پردازد (مجوسی ۱۳۸۸، ۵۱/۲). ابن بطلان بغدادی (وفات: پس از ۴۵۵ ق) به وجود چهار طبع در حمام و طبایع خانه‌های سرد و گرم حمام و نیز فواید و مضرات این خانه‌ها اشاره دارد (ابن بطلان ۱۳۶۶، ۱۴۲). ابن هبیل (۵۱۵-۶۱۰ ق) طبیعت مختلف خانه‌های حمام را به علت اختلاف مزاج‌های ترکیبی انسان می‌داند (ابن هبیل ۱۹۴۳، ۲۱۰). بعدها در متون متأخر از چهار خانه‌ی حمام یعنی رختکن، سردخانه (سرد و تر)، خانه معتدل و گرمخانه

۲۰۰۵، ۳۴۵). پیش از این در حوزه‌ی معماری ویتروویوس با پیروی از حکمای باستان از این عناصر چهارگانه و نقش آنها در ساختمان یاد کرده است (ویتروویوس ۱۹۱۴، ۴۲). چنانکه خواهیم دید کیفیات عناصر آتش (گرم)، هوا، آب و خاک، ارکان اساسی پیکربندی و پاک‌کنندگی حمام‌های جهان اسلام بوده‌اند.

عناصر و مزاج‌های چهارگانه از پایه‌های نظری طب قدیم نیز بوده‌اند. بسیاری از پزشکان بقراطی ماهیت و علل بیماری‌ها را بر اساس رابطه‌ی کالبد و مزاج انسانی با ارکان عالم تبیین نموده‌اند (لیندبرگ ۱۳۷۷، ۱۵۹). طب بقراطی بر پایه‌ی عناصر چهارگانه عالم و اخلاط و مزاج‌های چهارگانه‌ی انسان استوار است. هر یک از عناصر چهارگانه با دو کیفیت متناظر است: آتش با طبع گرم و خشک، هوا با طبع گرم و تر، آب با طبع سرد و تر، خاک با طبع سرد و خشک. اخلاط^{۱۷} و مزاج‌های چهارگانه انسان نیز دارای همین کیفیات هستند. کمال‌الدین تفلیسی (عق/۱۲ م) در باب شناختن مزاج و طبیعت می‌گوید: «بدان که مزاج نه تا است. چهار از وی مفردند: گرم، سرد، تر و خشک؛ و چهار دیگر مرکب [مزاج ترکیبی] است: گرم و تر، گرم و خشک، سرد و تر، سرد و خشک. مزاج نهم معتدل است که اصل تندرستی جمله حیوان است» (تفلیسی ۱۳۹۰، ۱۶/۱). مزاج تنها به معنای کمی (دما) نبوده و بر کیفیات بدن و حالات نفسانی انسان و در واقع کل طبیعت انسانی اطلاق می‌شود. همان‌طور که طبری (تولد: ۱۹۲ ق) اظهار می‌دارد که «ماهیت ساده و بسیط طبیعت چهار است که دوتای آن، گرمی و سردی، متغیر یا فعال هستند و دوتای دیگر، رطوبت و خشکی، غیرفعال‌اند» (ابن ربن طبری ۱۹۲۸، ۱۱). مفهوم مزاج‌های چهارگانه در متون پزشکی یونانی از آن جهت حائز اهمیت هستند که رسالات بقراطی بیماری را به عدم تعادل و نامیزانی در (مزاج) بدن یا تداخل چیزی در وضعیت طبیعی آن ربط می‌دهند (پورمان^{۱۸} و ساویج^{۱۹} ۲۰۰۷، ۱۷). یکی از نخستین روایات در خصوص اخلاط و مزاج‌های چهارگانه به‌عنوان ارکان اصلی بدن و نقش تعادل آنها بر سلامتی، در رساله‌ی بقراطی «در طبیعت و مزاج آدمی» آمده است (لیندبرگ ۱۳۷۷، ۱۵۹). در روایت

با تعالیم پیشین تطبیق دارند. در آغاز دوره‌ی اسلامی حمام‌های اموی بر مبنای حمام‌های یونانی- رومی، هلنیستی و بیزانسی شکل گرفتند (پاپادوپولو ۱۳۶۸، ۱۰۶). الگوی معماری حمام‌های رومی از سلسله‌مراتب دمایی شامل فضاهای رختکن، محوطه شستشو با آب سرد، ولرم‌خانه و گرم‌خانه پیروی می‌کرد^{۲۱} (منفرد ۱۳۸۹، ۱۰۷). ویتروویوس نیز تنها به جزئیات و دماهای مختلف فضاهای حمام و آب‌ها و روش تنظیم دمای بخار و هوا (و جزئیات نورگیرها) توجه داشته است (ویتروویوس ۱۹۱۴، ۱۵۷-۱۵۹). این سلسله‌مراتب دمایی فضاها که برگرفته از تعالیم پزشکان یونان باستان است؛ بعدها در متون طب دوره‌ی اسلامی با مزاج‌های چهارگانه انسان تطبیق یافت و در ساختار حمام‌ها به کار رفت. فضاهای اصلی حمام‌های غرب اسلامی مانند حمام رومی شامل رختکن، اتاق سرد، اتاق معتدل و اتاق گرم می‌شد (باروکاند و بدنورتس ۱۳۸۶، ۲۶۰). حمام‌های قاهره نیز شامل چهار بخش رختکن (مسلخ)، خانه‌ی اول (گرم‌خانه‌ی اول: نسبتاً گرم)، خانه‌ی دوم (گرم‌خانه‌ی دوم: بیت الحراره) و خانه‌ی سوم (بخارخانه یا حوض شستشو: مَغَطَس) بود (برنس- ابوسیف ۱۳۹۱، ۶۷). حمام‌های ایران را بدون احتساب مجموعه‌ی ورودی (هستی و دهلیز)، عموماً به چهار بخش اصلی رختکن (بینه)، سرسرا (میان‌در)، گرم‌خانه و خزینه‌ی آب تقسیم کرده‌اند (پیرنیا ۱۳۷۲، ۱۹۸). برخی نیز بخش خزینه را در فضای گرم‌خانه ادغام نموده و حمام را منحصر به سه بخش بینه، میان‌در^{۲۲} و گرم‌خانه دانسته‌اند.

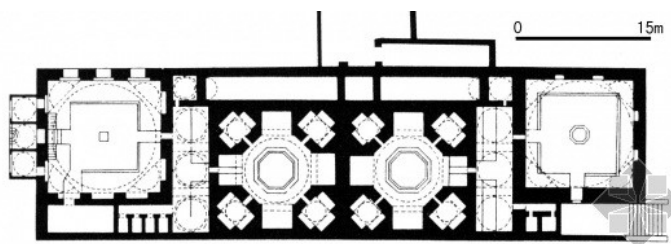
(گیلانی ۱۳۹۳، ۹۸) و لزوم سلسله مراتب آنها برای اعتدال مزاج یاد شده است (کریم بن ابراهیم ۱۳۸۷، ۴). بر پایه‌ی توصیف رساله‌ی دلاکیه (۱۳ق) مزاج‌های بخش‌های چهارگانه‌ی حمام به ترتیب خانه‌ی اول (بینه) سرد و خشک، خانه‌ی دوم (گرم‌خانه اول) سرد و تر، خانه‌ی سوم (گرم‌خانه دوم) گرم و تر، و خانه چهارم گرم و خشک است (نک: همان، ۵ و رضوی برقی ۱۳۸۸، ۶۶).

ابن سینا و جماعتی دیگر درباره ارتباط هیأت حمام با ترکیب بدن انسان، تبیین کمابیش متفاوتی از تعداد خانه‌های حمام بر پایه‌ی کیفیت عناصر چهارگانه و سلسله‌مراتب دمایی (از سنگینی به سبکی و از سردی به گرمی) دارند که در مضمون با سخنان پیشین از ساختار چهارگانه حمام تفاوت بنیادین ندارد. به گفته‌ی او، بنای حمام مثل بنیه‌ی (وجود و ساخت) آدمی است. همانطور که اساس آدمی مرکب از استخوان و اخلاط و روح است؛ اساس حمام نیز مرکب از [عناصر] سنگ و آب و هوا است. مقصود اینست که چون پزشکان سابق بنای حمام‌ها را بدین صورت می‌گذاشته‌اند که سه خانه داشته باشد: خانه‌ی اول حرارت کمی داشته و دوم از آن بیشتر و سوم از همه گرم‌تر می‌بوده تا یک‌باره به خانه‌ی سوم نرود (ابن سینا ۱۳۸۷، ۲۴-۲۵؛ ابن رشد ۲۰۰۵، ۴۱۴).^{۲۰} بعدها گروهی حمام را سه بخش با ویژگی سرد و تر، گرم و تر و گرم و خشک تقسیم نموده‌اند (حموی ۱۹۸۷، ۱۳۹؛ ملک-الأطبا ۱۳۸۸، ۱۴۶). از آنجا که این سلسله‌مراتب دمایی فضاها برای هماهنگی تدریجی مزاج‌های چهارگانه‌ی انسان با محیط و حفظ اعتدال نسبی مزاج و دمای بدن است؛ برای این منظور پزشکان ورود و خروج (و استحمام) تدریجی در بخش‌های مختلف حمام و سلسله‌مراتب فضاهای سرد به گرم و بالعکس را برای اعتدال مستمر بدن توصیه کرده‌اند (ابوزید ۲۰۰۵، ۴۶۲ و ابوسهل مسیحی ۲۰۰۰، ۲۰۸). از همین جهت در رساله‌ی دلاکیه دلیل خانه‌ها و دالان‌های پرپیچ‌وخم حمام، علاوه بر ممانعت از ورود هوا و گرد و غبار کوچ‌ها به درون، کنترل دمای هر بخش برای تطبیق تدریجی دمای بدن با محیط آمده است (کریم بن ابراهیم ۱۳۸۷، ۷ و ۱۶).

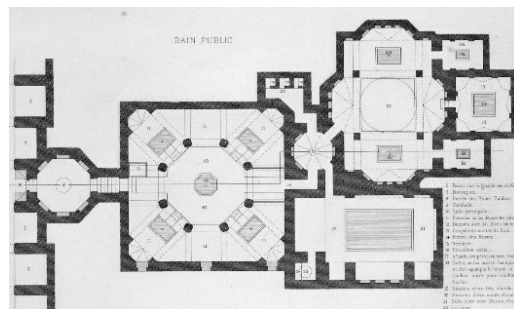
معماری حمام‌ها در جهان اسلام، به‌رغم تنوع ساختاری

تصویر ۲. پلان حمام (زنانه و مردانه) حاسکی سلطان (۱۵۵۶م).
استانبول. ترکیه. مأخذ: www.zhulong.com

تصویر ۱. پلان حمام خان. کاشان. ایران
مأخذ: www.fa.wikipedia.org

را تابع اخلاق نفس می دانست (نجم آبادی ۱۳۶۶، ۴۲۹؛ ابن ربن طبری ۱۹۲۸، ۶۰). جرجانی طب روحانی را شناخت و تدبیر جذب منافع و دفع مضرات از اعراض نفسانی^{۳۳} و این تدابیر را برای حفظ تندرستی و بازداشتن بیماری بسیار حیاتی می دانست (جرجانی ۱۳۹۳، ۴۶۱/۲ و ۴۶۴). منظور از اعراض نفسانی نیز اثرپذیرفتن قوه‌ی حیوانی و تغییر حال او است؛ چون شادی، غم، خشم، لذت، ترس، ایمنی و آنچه بدین ماند (همان، ۴۵۹/۲). از این منظر حفظ سلامتی انسان، در گرو تعادل و تعامل دوسویه‌ی جسم و نفس است.

استحمام نزد قدما مشتمل بر فعالیت‌های فردی (بهداشتی و درمانی) و اجتماعی مختلفی از جمله مجالس گفتگوی صمیمانه، قصه‌گویی و شعرخوانی، فراغت و تفریح بوده است. غرض از این فعالیت‌ها، استراحت بدنی و فراغت از مشغله‌ها و تنش‌های کاری و نیز محمل آرام اجتماعی برای تجدید قوای جسمی، فکری و روانی است. این کارکردها علاوه بر حفظ تندرستی، باعث آرامش اعصاب و تجدید قوای ذهنی و جسمی بوده است (نک: لوبون ۱۳۳۴، ۴۶۷). تأثیرات اجتماعی-روانی این آداب اجتماعی مورد توجه پزشکان نیز بوده است. رازی تقویت مهارت‌های کلامی و ملک‌الأطبا نشاط و انبساط روح به واسطه‌ی شنیدن حکایات و لطیفه‌ها را از منافع اجتماعی حمام برمی‌شمارد (رازی ۱۹۸۷، ۲۲۱؛ ملک‌الأطبا ۱۳۸۸، ۱۴۶). جالب آنکه افسانه‌گویی (قصه‌گویی، قول‌سرایی و قوالی) از روش‌های روان‌درمانی مرسوم در بیمارستان‌های جهان اسلام بوده است (نک: جرجانی ۱۳۹۳، ۴۶۴/۲؛ عیسی‌بک، ۱۳۷۱ و نجم‌آبادی ۱۳۶۶، ۷۸۷). در کنار ابعاد وابسته‌ی اجتماعی-روانی حمام‌ها، مهم‌ترین موضوعی که برخی حکما و پزشکان قدیم

از مجموع ملاحظات پیشین می‌توان استنتاج نمود که اختلاف نظر پزشکان درباره‌ی تعداد خانه‌های حمام به دلیل دو مبنای در ظاهر متفاوت و در مضمون یکسان است. گروه نخست، خانه‌های حمام را دقیقاً بر مبنای چهار مزاج ترکیبی تقسیم نموده‌اند؛ اما گروه دوم خانه‌های حمام را بر مبنای سلسله‌مراتب سه‌گانه‌ی دمایی یعنی دو کیفیت اصلی «سردی و گرمی» به همراه دمایی اعتدال (سرد و گرم) تقسیم‌بندی نموده‌اند. واقعیت این است که نقشه‌های حمام‌های جهان اسلام در طرح، اندازه، تعداد فضاها تفاوت زیادی با هم دارند. این تفاوت‌ها در ساختار فضاهای این حمام‌ها بیش از هر چیز به شرایط جغرافیایی، روش زندگی و مزاج ساکنان اقلیم‌های مختلف وابسته است؛ تا آنجا که گفته می‌شود «حمام‌های هند در تابستان فضایی خنک و آبی سرد داشت و تمهیدات فراوان حمام‌های دیگر نواحی برای جلوگیری از خروج گرما و بخار در این ناحیه رایج نبود» (منفرد ۱۳۸۹، ۱۰۸). با این تفاسیر ساختار کلی حمام‌ها در جهان اسلام غالباً از وجود نسبی چهار کیفیت و مزاج ترکیبی (در سه یا چهار فضا) و سلسله‌مراتب تدریجی ورود از فضاهای سرد به گرم (و بالعکس) به همراه دو متغیر غیرفعال خشکی به تری (یا تری به خشکی) برای حفظ اعتدال مزاج انسان پیروی می‌کرد.

۳. خاستگاه طب روحانی نگارگری در حمام

در اندیشه‌ی رازی رسالت اصلی طب جسمانی، حفظ تندرستی از طریق اعتدال مزاج و اندام‌ها و رسالت اصلی طب روحانی یا طب نفوس نیز کمال اخلاقی نفس از طریق دوری از افراط و تفریط و نزدیکی به اعتدال است (رازی ۱۳۷۵، ۲۸). او طب جسم و طب نفس را جدایی‌ناپذیر (همان، ۲۲) و مزاج جسم

تجدید قوای فکری به‌اندازه‌ای که سلامت او را حفظ کند؛ بهره‌مند شود؛ زیرا فقدان این امور سبب بروز ضعف و عدم استقامت در جسم می‌شود (رازی ۱۳۷۵، ۱۰۶). به گفته‌ی جرجانی «شادی و لذت که به اعتدال باشد، قوت‌ها را قوی‌تر و بیماری‌ها را دفع می‌کند (جرجانی ۱۳۹۳، ۴۶۱/۲). حکیم بدرالدین مظفر (ابن قاضی) از پزشکان سده‌ی هفتم/ سیزدهم نیز در *مفّر النفس* خود می‌گوید: «همه‌ی حکیمان و پزشکان معتقدند که نگاه کردن به تصاویر زیبا و باشکوه، شادی و نشاط می‌بخشد و افکار و وسواس‌های سودایی را می‌زداید و قلب را قوت می‌بخشد» (الغزولی ۱۳۹۹، ۷/۲). موضوع اعراض و قوای نفسانی، مراتب و از جنبه‌ی تأثیر آنها بر بدن مورد اهتمام پزشکان قدیم بوده است. رازی به پیروی از افلاطون نفس انسانی را به مراتب سه‌گانه‌ی ناطقه، حیوانی و نباتی تقسیم می‌کند (رازی ۱۳۷۵، ۳۷ و ۳۸). به گفته‌ی مجوسی سلامتی نفس ناطقه منوط به سلامتی نفس حیوانی و سلامتی نفس حیوانی در گرو سلامتی نفس طبیعی [نباتی] و سلامتی این دو نفس هم بدون سلامتی بدن کامل نمی‌شود (مجوسی ۱۳۸۸، ۱۹/۱). پزشکان قدیم بر همین مبنا تقسیم‌بندی سه‌گانه‌ی نسبتاً مشابه‌ای از قوای انسان دارند. آنها اندام‌های انسان را به قوت‌ها (روح‌ها یا نفوس) و فعل‌هایی متناظر با آنها یعنی طبیعی، حیوانی و نفسانی تقسیم می‌کنند. کار قوت طبیعی تغذیه، رشد و تولید مثل است. کار قوت حیوانی آن است که قوت زندگی و قوت حرارت غریزی (شهوت و غضب) که مرکب حس و حرکت است را به همه‌ی تن می‌رساند. کار قوت نفسانی نیز ادراک و تمییز (قوای ظاهری و باطنی) است (جرجانی ۱۳۹۳، ۲۶۱/۱-۲۷۶).

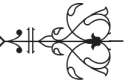
پیش از این گفته شد آنچه غالب متون طب درباره‌ی مضرات حمام بر آن اتفاق نظر دارند؛ تحلیل و ضعف قوای انسان است. از آنجا که یکی از اصول پزشکی قدیم برای دفع بیماری آن است که بیماری یا اعراض نفسانی مضر را با ضد آن علاج کنند (جرجانی ۱۳۹۳، ۴۶۴/۲)؛ لذا پزشکان برای جبران ضعف قوا و بازگرداندن اعتدال به آنها در حمام، وجود نگاره‌هایی با مضامینی متناسب با ویژگی هر یک از قوا را برای تحریک و تقویت آنها توصیه کرده‌اند. در اینجا همچون انطباق و تناظر

در ارتباط با کارکردهای روان درمانی حمام بدان نظر داشته‌اند؛ دیوارنگاری و اختصاصاً هنر نقاشی گرمابه‌ای یا نگارگری روی سطوح داخلی حمام است.

سابقه‌ی هنر نقاشی و دیوارنگاری به غارنگاره‌های پیشاتاریخ بازمی‌گردد^{۲۴}. سنت نگارگری در دوران اسلامی به ملاحظه‌ی تحریم مذهبی غالباً منحصر به عرصه‌های خصوصی کاخ‌ها و حمام‌ها و بیشتر مصروف کتاب‌آرایی شد (پوپ ۱۳۷۸، ۱۶۹؛ همچنین نک: عکاشه ۲۰۰۱، ۷). بعدها در فضاهای عمومی مانند حمام‌ها و قهوه‌خانه‌ها به همراه داستانسرایی نقال که حامل پیام‌ها و تعالیم اساطیری و مذهبی بود بار دیگر این هنر احیا شد. دیوارنگاره‌های حمام‌های دوره‌ی اسلامی در ابتدا از آرایه‌های گیاهی، جانوری و انسانی و بعدها نقوش اسلیمی و هندسی با مضامین انضمامی و انتزاعی تشکیل می‌شد. در مروج الذهب از آراستن دیوارهای درونی حمام‌های خلفای عباسی بغداد با کتیبه‌ها، نقوش جانوران، گیاهان و آدمیان یاد شده است (مسعودی ۲۰۰۵، ۲۹). آگاهی ما در مورد معنا و مقصود مضامین این نقوش و تأثیرات جسمی و روانی آنها بسیار ناچیز است. هرچند عکاشه مقصود مضامین نقاشی‌های حمام‌ها و کاخ‌های عباسیان توسط نقاشان سرزمین‌های امپراتوری روم شرقی را خوش‌گذرانی این خلفا می‌داند (عکاشه ۲۰۰۱، ۸۲؛ همچنین نک: پوپ ۱۳۷۸، ۴)؛ با این وجود آنچه برای ما اهمیت دارد تأثیرات مضامین طبیعی هنر نقاشی در اعتدال مزاج جسم و روان درمانی است.

هنر نقاشی نزد حکمای قدیم دارای کارکردهای مهمی چون افزایش قابلیت‌های محیط، احساس لذت، تجدید قوای انسان و تسریع درمان بیماری‌های روانی و جسمی^{۲۵} انسان است. حنین بن اسحاق (۳ق/۹م) درباره‌ی این تأثیرات می‌گوید: فلاسفه بر این قول اتفاق نظر دارند که پادشاهان و بزرگان یونان برای فرزندان خود اتاق‌هایی با تصاویر نقاشی شده می‌ساختند تا دل‌های فرزندان از دیدن آنها مسرور و شوق نگاه کردن و ماندن و یادگیری در اتاق درس بیشتر شود. تمام این کارها بدین منظور است که هرکس در آنجا بیاید، از تماشای آن صور لذت برده و دل به آن صور ببندد (ابن ابی‌اصیبه ۱۳۸۶، ۱۷۳). رازی توصیه می‌کند که انسان باید از سرگرمی، شادی و لذت‌ها - در حد اعتدال - به منظور

خردمندی کشف کردند که چگونه با ورود انسان به حمام مقدار زیادی از قوایش تحلیل می‌رود؛ پس دانش آنها منجر شد تا با کمک عقل و خرد آن را به سرعت جبران کنند. بنابراین در حمام تصویرهایی جالب و خوش‌رنگ و شاد کشیدند و آن را به سه نوع نام‌گذاری کردند و همه را در یک بخش قرار دادند؛ زیرا که قوای روح انسان از سه قسم حیوانی، نفسانی و طبیعی تشکیل شده است. پس هر بخشی از تصویر را برای قوت بخشیدن به یکی از قوای ذکر شده و افزایش در آن قرار دادند. برای قوت بخشیدن به قوه‌ی حیوانی، تصویرهایی از جنگ، تاختن اسب، شکار حیوانات وحشی و برای قوت بخشیدن به نیروی نفسانی، تصویرهایی مربوط به عشق و تفکر در عاشق و معشوق و تصویرهایی از سرزنش‌ها یا درآغوش گرفتن‌های بین آنها یا هرآنچه به آن شبیه است و برای قوت بخشیدن به نیروی طبیعی، تصویرهایی از باغ‌ها و شکل درختان خیره‌کننده همراه با تصویرهای بی‌شماری از گل‌ها و رنگ‌های هیجان‌انگیز را در حمام نقاشی کردند. نقاشان، حمام را غیر از این سه بخش به تصویر نمی‌کشند و اگر از ایشان درباره‌ی تعیین ویژگی آن نقاشی‌ها پرسیده شود؛ نمی‌توانند توضیحی برای آن بیان کنند؛ زیرا گذشت زمان باعث تکوین و توضیح مبانی آنها [مضامین نقاشی‌ها] شده است (همان).

خانه‌های حمام با ارکان چهارگانه طبیعت و مزاج‌های انسان، تکیه بر انطباق مضامین نقاشی گرمابه‌ای با مراتب سه‌گانه قوای انسان در فلسفه‌ی طبیعی است. علاءالدین غزولی دمشقی (۹ق/۱۵م) این موضوع را چنین شرح می‌دهد: در حمام خوب باید «تصاویری باشکوه از زیبایی‌ها مانند عاشق و معشوق، باغ‌ها و بستان‌ها، تاختن اسب و حیوانات وحشی باشد. همانا در چنین تصاویری، تقویتی بسیار قوی و کامل برای همه‌ی قوای حیوانی، طبیعی و نفسانی بدن است» (الغزولی ۱۳۹۹، ۷/۲). گزارش‌هایی که در ادامه خواهد آمد؛ شواهدی در تأیید این مدعاست که خاستگاه مضامین نقاشی گرمابه‌ای، ریشه در ابعاد نفسانی انسان دارد. گویا رازی از نخستین پزشکانی است که به نقاشی گرمابه‌ها توجه نشان داده و ارتباط هر یک را با ابعاد نفس آدمی برمی‌شمارد.

زکریای رازی برای درک اندیشه‌های کسانی که افکار پلید و وسوسه‌های فاسدی دارند که مخالف نظام طبیعی اشیاء باشد می‌گوید: «همانا تصویرهای زیبا هنگامی که در آن از رنگ‌های مألوفی چون زرد، قرمز، سبز و سفید با نسبت و اندازه درست اشکال ترکیب می‌شوند؛ باعث شفا یافتن اخلاط سودایی می‌شود. بنابراین ناراحتی‌های موجود در نفس انسان و پریشانی و ناخوشایندی روح را از بین می‌برد؛ زیرا نفس انسان با نگاه کردن به چنین تصاویری لطیف و والا می‌شود. پس آنچه از پریشانی و تیرگی در آن است؛ از بین می‌رود». حکیمان قدیم با

تصویر ۴. نقاشی کاربندی سربینه (رختکن) حمام وکیل. شیراز، ایران
مأخذ: www.iran-surmesure.com

تصویر ۳. دیوارنگاری حمام علی قلی آقا. اصفهان، ایران
مأخذ: www.greturviajes.com

در اغلب و اکثر کتب مطوّله و مختصره‌ی اطباء نیست (ملک‌الأطبا ۱۳۸۸، ۱۵۴).

هرچند شواهد تاریخی پیشین چندان زیاد نیستند که بتوان نسخه‌ی نهایی برای خاستگاه نظری حمام‌ها پیچید؛ با این وجود بر مبنای همین شواهد می‌توان مدعی شد که تعالیم پزشکان در مفهوم‌سازی مضامین نگارگری در حمام‌ها و شکل‌گیری ساختار این گونه‌ی معماری بی‌تأثیر نبوده و مؤلفان این آثار با جذب تعالیم حکمای علوم طبیعی و ترجمه‌ی آنها به زبان حرفه‌ی خود، مبنای و مفاهیم حرفه‌ای صناعت خود را پایه‌گذاری و تدوین می‌نمودند. از این حیث تفسیر متعارفی که خاستگاه‌های نظری تکوین هنر و معماری قدما (حمام‌ها و هنرهای تزئینی) را دانش تجربی و ناخودآگاه محض مؤلفان این آثار می‌داند؛ استوار به نظر نمی‌رسد. شواهد دیگری وجود دارد که نشان می‌دهد سنت پیروی از تعالیم پزشکان منحصر به معماران و هنرمندان نبوده است. برای مثال محاسبان برای نظارت بر فعالیت حمام‌ها، قوانین صنف خود را علاوه بر اصول فقهی، بر مبنای تعالیم پزشکان تنظیم و استوار می‌کردند (نک: ابن‌اخوه ۱۹۳۸، ۱۵۴).

نتیجه‌گیری

مناسبات عمیق علوم طبیعی با هنر و معماری اسلامی بخشی از میراث طب کهن است که نیازمند مطالعات وسیع میان‌رشته‌ای است. بر پایه‌ی تعالیم این میراث مهمترین خاستگاه نظری معماران و هنرمندان در تکوین حمام‌های جهان اسلام مبتنی بر تشابه ساختاری انسان (عالم صغیر) با طبیعت (عالم کبیر) قابل تفسیر است. مضاف بر اینکه این حمام‌ها بر مبنای اعتدال ساختار دوجبه‌ی بدن و نفس انسان تکوین یافته‌اند. به تعبیری ساختار مراتب معماری حمام به‌مثابه (مزاج‌های) بدن انسان و مراتب مضامین نقاشی‌ها، به‌مثابه مراتب نفوس انسانی است. از دیگر مبنای نظری تکوین این حمام‌ها می‌توان به مفاهیم و مبنای مشترک طبیعت، انسان و محیط مصنوع نزد قدما یعنی اصول تشابه، تعادل (پویا) و سلسله‌مراتب (تغییر تدریجی) اشاره نمود. در طب قدیم ضمن آنکه طبیعت و انسان دارای عناصر و کیفیات مشابه و مشترک هستند؛ تعادل و

شواهد دیگری در متون طب از ارتباط و تأثیر درمانی نقاشی گرمابه‌ها بر قوای انسان حکایت دارند. به نظر می‌رسد مثال و دلیل این دو روایت برگرفته از زکریای رازی باشد. ابن‌بطلان بغدادی درباره‌ی مبنای علمی نقاشی [علم صور و تمثال‌ها] گرمابه‌ها که فیلسوفی چون فارابی به اهمیت این صناعت اشاره داشته؛ می‌نویسد: «قوای شهوت و خشم انسان هر دو تابع مزاج‌اند و چون گرمابه باعث ضعف آنها می‌شود؛ برای همین در گرمابه صورت‌هایی که قوت شهوانی انگیزد چون صورت مهمانی‌ها و نیز صورت‌ها که قوت خشم افزایش دهد چون صورت کارزارها نقش کرده‌اند. ولی از آنجاکه حمام تأثیری بر قوای عقلی انسان ندارد؛ لذا صورت‌هایی که قوت‌ها [ی] عقلی انگیزد؛ چون افراد فاضل و مانند آن وجود ندارد (ابن‌بطلان، ۱۳۶۶، ۱۵۹-۱۶۱). واپسین گزارش نیز در *حفظ‌الصحه* ناصری آمده است. در اینجا استدلال‌های پیشین از خاستگاه نقاشی گرمابه‌ای به تفصیل بیان می‌شود.

بدان که حکمای متقدمین که مخترع و مستخرج حمام‌اند؛ بعد از آنکه به‌دقت ملاحظه کردند که حمام اگرچه منافع زیاد دارد ولیکن محلّ و مضعف قوا و مستفرغ [خالی کننده] روح هم هست؛ پس از آن اتفاق کردند در فکر که استخراج کنند چیزی را که جبر کسورات ضعف و تحلیل در اسرع زمان نماید. این است که رسم کرده‌اند نقوش رنگین خوب در دیوار حمام، سه‌گونه تصویر به مناسبت سه‌گانه‌ی روح حیوانیه و نفسانیه و طبیعیّه قرار داده‌اند هر قسم از این تصویر را سبب از برای قوتی از قوای مذکوره باشند. از برای قوای حیوانیه تصویر شجاعان و سوارهای مکمل و مسلح که هریک شمشیر برهنه نموده و آن دیگر دشنه کشیده و دیگر تیر در کمان جاجی گذاشته به قوت تمام می‌کشد؛ و از برای نفسانیه صورت‌های زنان خوب و مرغوب و امردان ساده مشک مو بوپاره در حالت شرب و برخی در حالت سکر و آن دیگر در حالت رقص. از برای قوای طبیعیّه صورت بساتین و باغ‌ها و صورت درخت‌های مثمره‌ی معروف از قبیل انار و شفتالو و هلو و آنچه شبیه به اینها باشد و دیگر کشیدن سایر اشکال به‌هیچ‌وجه مناسب نیست. این است سبب کشیدن تصویرات در حمام‌ها، اگرچه سرّ این مطلب

سلامتی این دو وابسته به یکدیگر و متکی بر همسازی و انطباق انسان و محیط با اصول و تغییرات طبیعت است. در واقع همسازی سلسله مراتبی و تغییر تدریجی از ملزومات تعادل در طبیعت انسان و معماری است. از آنجاکه اعتدال جسم و روان انسان غالباً به تدریج از دست می رود؛ بنابراین بازگرداندن این اعتدال در مزاج و نفس انسانی نیز نیازمند زمان تدریجی و به تعبیری طول دوره‌ی درمان است. برای همین آداب تدریجی استحمام در سلسله مراتب فضاهای حمام با ابتدای بر تشابه نظام طبیعت عام و طبیعت انسانی، در کل با ساختار عناصر چهارگانه‌ی مزاج انسان و در اجزاء (نگارگری) با ساختار سه‌گانه‌ی نفوس انسانی انطباق دارند. بر پایه‌ی این تفاسیر مبانی تکوین حمام‌های جهان اسلام بسیار فراتر از نقش بهداشتی، مبتنی بر نگرشی کل‌گرایانه و سیستمی به تعامل انسان و محیط و مشتمل بر چهار

سلامتی این دو وابسته به یکدیگر و متکی بر همسازی و انطباق انسان و محیط با اصول و تغییرات طبیعت است. در واقع همسازی سلسله مراتبی و تغییر تدریجی از ملزومات تعادل در طبیعت انسان و معماری است. از آنجاکه اعتدال جسم و روان انسان غالباً به تدریج از دست می رود؛ بنابراین بازگرداندن این اعتدال در مزاج و نفس انسانی نیز نیازمند زمان تدریجی و به تعبیری طول دوره‌ی درمان است. برای همین آداب تدریجی استحمام در سلسله مراتب فضاهای حمام با ابتدای بر تشابه نظام طبیعت عام و طبیعت انسانی، در کل با ساختار عناصر چهارگانه‌ی مزاج انسان و در اجزاء (نگارگری) با ساختار سه‌گانه‌ی نفوس انسانی انطباق دارند. بر پایه‌ی این تفاسیر مبانی تکوین حمام‌های جهان اسلام بسیار فراتر از نقش بهداشتی، مبتنی بر نگرشی کل‌گرایانه و سیستمی به تعامل انسان و محیط و مشتمل بر چهار

پی‌نوشت

۱. گفته شده بقراط اولین کسی است که نزدیک خانه‌اش باغی برای نگهداری و مداوای بیماران و در واقع اولین بیمارستان را ایجاد کرد (ابن‌ابی‌اصیبه ۱۳۸۶، ۸۳).
۲. Vitruvius
۳. بقراط در رساله‌ی «در باره‌ی هواها، آب‌ها و مکان‌ها»، به تأثیرات اقلیم‌ها و محیط‌های مختلف بر سلامتی و رواج بیماری‌ها پرداخته است (نک: آدمز Adams ۱۸۸۶، ۱۹۰).
۴. از آنجا که مفهوم صناعت به دو معنای مطلق علم یا عملی (مهارت) مبتنی بر اندیشه‌ی درست و علمی به کار می‌رفت؛ قدا به طب (بجشکی یا پزشکی)، صناعت طب نیز اطلاق می‌کردند.
۵. درباره‌ی آداب استحمام و کارکردهای حمام در روزگاران پیشین ر.ک: سجادی ۱۳۸۲ و نیز: روح‌الامینی، محمود. ۱۳۸۶. حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز: نگرش و پژوهشی مردم‌شناختی. تهران: اطلاعات.
۶. دو فهرستواره درباره‌ی حمام منتشر شده است. ۱- کریمیان سردشتی، نادر. ۱۳۸۲. کتابشناسی حمام. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور. ۲- طیبسی، محسن. ۱۳۹۲. کتاب‌نامه گرمابه‌ها. مشهد: سخن‌گستر. همچنین بخشی از تحقیقات این حوزه در این مجموعه آمده است: مجموعه مقاله‌های همایش حمام در فرهنگ ایرانی. ۱۳۸۴.
۷. برای آگاهی از نمونه مطالعات درباره‌ی محیط‌های درمانی، احیاگر و باغ‌های شفابخش ر.ک:
  - Ulrich, R. S. 1999. Chapter 2, Effects of Gardens on Health Outcomes: Theory and Research.
  - Cooper Marcus, C. and A. Naomi. 2014. *Therapeutic Landscapes*. New York: John Wiley & Sons.
۸. garmābag
۹. ābzan
۱۰. مايلم از جناب دكتر عسکر بهرامی، عضو هیئت علمی بنیاد دائره‌المعارف بزرگ اسلامی، برای راهنمایی ارزشمندشان بر این موضوع سپاسگزاری نمایم.
۱۱. مترجم مقاله‌ای پسوند «آبه» را لغتی مربوط به آیین مهری به معنای غار یا پناهگاه- مانند مهرآبه به معنی پناهگاه پیروان کیش مهر- و لغت «گرم» را به معنای درست ولی نه‌چندان مرتبط درد و رنج آورده است (آسانورا و دوو ۱۳۸۴، ۲۲۷). بر همین مبنا اگر بتوان خلاف این تعبیر، «گرم» را به معنای صمیمیت و محبت (فرهنگ معین) یا مهر فرض نمود؛ بنابراین شاید دو مفهوم گرمابه (گرم‌لوه) و مهرآبه (مهرآوه) بی ارتباط با یکدیگر نباشند. بر این اساس اگر مهرآبه نزد ایرانیان قدیم مکانی برای محافظت کردن و پاس داشتن از مهر (کیش مهرپرستی)

است، شاید گرمابه نیز مکانی برای پرستاری و محافظت از گرما یا درحقیقت آتش، به‌عنوان مهمترین عنصر پاک‌کننده‌ی پلیدی‌ها بوده باشد. ۱۲. سودا، خلط سوداوی یا مالیخولیا (melancholic) یک بیماری جسمانی است که می‌توان آن را به احساس خاصی از افسردگی، تنهایی و ایجاد توهم تعریف کرد. غلبه‌ی سودا موجب نابودی ادراک و ایجاد افکار فاسد می‌شود (اولمان ۱۳۸۳، ۱۰۲). از جمله تک‌نگاری‌های مهم این حوزه می‌توان از کتاب *المالیخولیا و اسبابها و علاماتها و علاجها* از ابن‌ماسویه (وفات: ۲۴۳ق) و *رساله فی‌المالیخولیا* به قلم اسحق بن عمران (د. ۳۷۹ ق / ۸۹۲ م) یاد کرد.

۱۳. در *رساله دلاکیه حکمت وسعت فضای حمام*، آلوده نشدن سریع هوا از نفس‌های مردم و دود قلیان عنوان شده است (کریم بن ابراهیم ۱۳۸۷، ۸). برای این مشکل ابوسهل مسیحی جرجانی (۳۶۰؟ - ۴۰۳ ق) تبخیر اشیاء معطر در هوای حمام را برای کاهش غلظت هوا توصیه می‌کند (ابوسهل مسیحی ۲۰۰۰، ۲۰۸). مضاف بر اینکه هوای آلوده به همراه رطوبت حمام مهمترین زمینه را برای رشد قارچ‌ها و میکروب‌ها فراهم می‌آورد.

۱۴. به‌گفته‌ی جرجانی برای حفظ تندرستی تدبیر شش سبب هوا، حرکت و سکون، بیداری و خواب، طعام و شراب، و استفراغ و احتقان واجب است. از اینها نیز هیچ‌کدام به مردم نزدیک‌تر، ملازم‌تر و مورد نیازتر از هوا نیست؛ زیرا هوا ماده و مرکب روح [نفس] است (جرجانی ۱۳۸۴، ۲۰۱/۱). مجوسی نیز در بخش مفصلی از *کامل الصناعه الطیبیه*، حالات بدن را پیامد سرشت هوا می‌داند؛ زیرا هرگاه هوا صاف و روشن باشد؛ خلط‌ها و روان‌ها صاف و روشن‌اند و هرگاه هوا تیره و مه‌گرفته باشد؛ خلط‌ها و روان‌ها تیره، فشرده و گرفته‌اند (مجوسی، ۱۳۸۸، ۶/۲).

۱۵. شرح مبسوطی درباره‌ی جایگاه مقدس و کیهانی جسم انسان و ارتباط آن با معماری در این اثر آمده است: نصر، سیدحسین. ۱۳۸۹. دین و نظام طبیعت. ترجمه‌ی محمد حسن فغفور. تهران: حکمت. ص ۴۶۰.

۱۶. برای فلسفه این عناصر ر.ک:

MaCauley, David. 2011. *Elemental Philosophy: Earth, Air, Fire, and Water as Environmental Ideas*. New York: Suny Press.

۱۷. آمیزش‌های تن را پزشکان اخلاط خوانند و هر یک از این اخلاط مانند عناصر اصلی دارای دو طبع هستند: خون گرم و تر، بلغم سرد و تر، صفرا گرم و خشک، و سودا سرد و خشک است (تفلیسی ۱۳۹۰، ۱/۱۷).

18 Pormann

19 Savage

۲۰. ابن‌اخوه از محتسبان سده‌ی هفتم هجری نیز سه بخش حمام شامل خانه‌ی اول خنک‌کننده و خیس‌کننده، خانه‌ی دوم گرم و نرم‌کننده و خانه‌ی سوم گرم و خشک‌کننده را بر اساس تعالیم پزشکان برمی‌شمارد (ابن‌اخوه ۱۹۳۸، ۱۵۴).

21 Thermae (1. Apoditerum. 2. Frigidarium. 3. Tepidarium. 4. Caldarium).

۲۲. میان‌در در برخی حمام‌ها تنها فضایی واسط میان رختکن و گرمخانه با دسترسی به برخی فضاهای عملکردی است؛ اما این فضا در برخی دیگر از مکان‌ها مانند شام و عثمانی فضایی وسیع با بخش‌های مختلف است (منفرد ۱۳۸۹، ۱۱۳).

۲۳. «اعراض نفسانی اثرپذیرفتن قوه حیوانی و گردیدن حال او را گویند؛ چون شادی، غم، خشم، لذت، ترس، ایمنی، امید و آنچه بدین ماند» (جرجانی ۱۳۹۳، ۴۵۹/۲).

۲۴. ویتروویوس بر اساس نظریه‌ی مشابهت (تقلید) افلاطون و ارسطو در ارزیابی آثار هنری (کارول ۱۳۸۶، ۳۶)، از تنزل مضامین طبیعی نقاشی فضاهای سکونت رومیان به تصاویر غیرواقعی شکوه می‌کند (ویتروویوس ۱۹۱۴، ۲۱۰). شیلا کنبی سنت دیوارنگاری در ایران را به زمان ساسانیان می‌برد. سنتی که مردم را عادت می‌داد تا ضمن شنیدن روایت، تصاویر را ببینند یا اینکه بعداً آن را بخوانند (کنبی ۱۳۹۱، ۱۱).

۲۵. تحقیقات تجربی دهه‌ی اخیر بر نقش و تأثیر رنگ و نقاشی بر سلامتی و بیماری انسان حکایت دارند. برای اطلاع بیشتر ر.ک: - Staricoff, R.L., Duncan, J., Wright, M., Loppert, S., and Scott, J. 2001. A Study of the Effects of the Visual and Performing Arts in Healthcare. *Hospital Development* (32): 25-28.

- Cusack, P, Lankston, L., Isles, Ch. 2010. Impact of Visual Art in Patients' Waiting Rooms; A Survey of Patients Attending a Transplant Clinic in Dumfries. *Journal Royal Society of Medicine Short Reports* 1 (52): 1258.

منابع

۱. ابن‌ابی‌اصیبه، احمد بن قاسم. ۱۳۸۶. *عیون الانباء فی طبقات الاطباء*. ترجمه‌ی جعفر غضبان. تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران.
۲. ابن‌اخوه، محمد بن محمد. ۱۹۳۸. *معالم القریه فی احکام الحسبه*. عنی بنقله و تصحیح رومن لیوی. لندن: مطبوعه دارالفنون بکیمبرج.
۳. ابن‌بطان، مختار بن حسن. ۱۳۶۶. *ترجمه‌ی تقویم الصحه*. به تصحیح غلامحسین یوسفی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۴. ابن‌جوزی، عبد الرحمن بن علی. ۲۰۱۱. *لقط المنافع فی علم الطب*. تحقیق از مرزوق علی ابراهیم. قاهره: مطبوعه دارالکتب والوثائق القومیه.

مرکز تحقیق التراث.

۵. ابن ربَّن طبری، علی بن سهل. ۱۹۲۸. *فردوس الحکمه فی الطب*. حقه محمد زبیر الصدیقی. برلین: مطبع آفتاب.
۶. ابن رشد، اَبی الولید محمد القرطبی. ۲۰۰۵. *الکلیات فی الطب*. تحقیق و تعلیق احمد فرید المزیدی. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۹. ابن سینا، حسین بن عبدالله. ۱۹۸۴. *کتاب دفع المضار الکلیه عن الأبدان الانسانیه*. [من مؤلفات ابن سینا الطیبه]. درسه و تحقیق محمد زهیر البابا. دمشق: جامعه حلب، معهد المخطوطات العربیه.
۷. ابن سینا، حسین بن عبدالله. ۱۹۹۹. *القانون فی الطب*. ۳ مجلد. وضع حواشیه محمد امین الضنّاوی. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۸. ابن سینا، حسین بن عبدالله. ۱۳۸۷. ترجمه و شرح *حفظ الصحه شیخ الرئیس*. شارح و مترجم: عبدالکریم قزوینی. تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران.
۱۰. ابن هَبَل، علی بن احمد. ۱۹۴۳. *المختارات فی الطب*. مجلد ۱. حیدرآباد دکن: مطبعه جمعیه دایره المعارف العثمانیه.
۱۱. ابوسهل مسیحی، عیسی بن یحیی. ۲۰۰۰. *کتاب المائه فی الطب*. حقه و قدم له فلوریال سناغوستان. دمشق: المعهد الفرنسي للدراسات العربیه بدمشق.
۱۲. ابوزید، احمد بن سهل بلخی. ۲۰۰۵. *مصالح الأبدان و الأنفس*. تحقیق و درسه محمود مصری. قاهره: المکتب الاقلمی لشرق المتوسط، معهد المخطوطات العربیه.
۱۳. اخوینی، ربیع بن احمد. ۱۳۴۴. *هدایه المتعلمین فی الطب*. به اهتمام جلال متینی. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
۱۴. الغزولی، علاء الدین علی بن عبدالله. ۱۲۹۹. *من مطالع البدور فی منازل السرور*. ۲ مجلد. قاهره: مطبعه اداره الوطن.
۱۵. الگود، سیریل لوید. ۱۳۵۶. *تاریخ پزشکی ایران و سرزمین های خلافت شرقی*. ترجمه ی باهر فرقانی. ویراستار محمد حسین روحانی. تهران: امیرکبیر.
۱۶. اولمان، مانفرد. ۱۳۸۳. *طب اسلامی*. ترجمه ی فریدون بدره ای. تهران: توس.
۱۷. آسانورا، گالینا و مارتین دوو. ۱۳۸۴. طرح مرمت و بازسازی حمام صرافان بخارا. ترجمه و تلخیص علی اکبر خان محمدی. در مجموعه مقاله های همایش حمام در فرهنگ ایرانی، به کوشش پژوهشکده مردم شناسی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، ۲۲۷-۲۵۳. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
۱۸. باروکاند، ماریانه و بدنورتس، آخیم. ۱۳۸۶. *معماری اسلامی در اندلس*. ترجمه ی فائزه دینی. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
۱۹. برنس ابوسیف، دوریس. ۱۳۹۱. *معماری اسلامی در قاهره*. ترجمه ی اردشیر اشراقی. تهران: مؤسسه ی تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری، متن.
۲۰. پاپادوپولو، آکساندر. ۱۳۶۸. *معماری اسلامی*. ترجمه ی حشمت جزنی. تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
۲۱. پوپ، آرتور اپهام [و دیگران]. ۱۳۷۸. *سیر و صور نقاشی ایران*. ترجمه ی یعقوب آژند. تهران: مولی.
۲۲. پیرنیا، محمد کریم. ۱۳۷۲. *آشنایی با معماری اسلامی ایران*. تدوین غلامحسین معاریان. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
۲۳. تفلیسی، حبیب بن ابراهیم. ۱۳۹۰ الف. *بیان الطب: درس نامه پزشکی پاریسی نگاشت کهن (سده ششم هجری)*. تصحیح و پژوهش حسین رضوی برقی. تهران: نشر نی.
۲۴. تفلیسی، حبیب بن ابراهیم. ۱۳۹۰ ب. *کفایه الطب*. ۲ جلد. مقدمه، تصحیح و تحشیه زهرا پارساپور. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲۵. ثابت بن قره. ۱۹۲۸. *الذخیره فی علم الطب*. قاهره: الجامعه المصریه، المطبعه الامیریة بالقاهره.
۲۶. جالینوس. ۱۹۷۷. *کتاب جالینوس فی فرق الطب للمتعلمین*. نقل ابی زید حنین بن إسحق. تحقیق و تعلیق محمد سلیم سالم. قاهره: مطبعه دارالکتب.
۲۷. جالینوس. ۱۹۸۲. *کتاب جالینوس إلی غلوقة فی التائی لشفاء الأمراض*. شرح و تلخیص حنین بن إسحق. تحقیق و تعلیق محمد سلیم سالم. قاهره: الهیئه المصریه العامه للکتاب.
۲۸. جرجانی، زین الدین اسماعیل بن حسن. ۱۳۸۴. *الاعراض الطیبیه و المباحث العلائیه*. ۲ جلد. تصحیح و تحقیق حسن تاجبخش. تهران: دانشگاه تهران، فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران.
۲۹. جرجانی، زین الدین اسماعیل بن حسن. ۱۳۹۳ و ۱۳۹۴. *ذخیره خوارزمشاهی*. ۳ جلد. مقدمه و تصحیح و تعلیقات حسین علیبنقی و هادی نژاد فلاح زیر نظر یوسف بیگ باباپور. تهران: سفیر اردهال.
۳۰. حموی، صلاح الدین بن یوسف الکحال. ۱۹۸۷. *نور العیون و جامع الفنون*. تصحیح محمد ظافر الوفائی و محمد رواس قلجعی. ریاض: مرکز الملك فیصل للبحوث و الدراسات الإسلامیه.

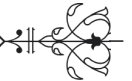
۳۱. دمشقی، مسیح بن حکم. ۱۳۸۸. *الرساله الهارونیه*، مجلد ۱. تهران: مؤسسه‌ی مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران.
۳۲. رازی، محمد بن زکریا. ۱۹۸۷. *المنصوری فی الطب*. شرح و تحقیق و تعلیق حازم بکری صدیقی. کویت: معهد المخطوطات العربیه؛ المنظمه العربیه للترب.
۳۳. رازی، محمد بن زکریا. ۱۳۷۵. *بهداشت روانی (طب روحانی)*. ترجمه‌ی جمعی از استادان حوزه علمیه قم و دانشگاه الزهرا. با مقدمه عبدالکریم بی‌آزار شیرازی. تهران: انجمن اولیاء و مربیان جمهوری اسلامی ایران.
۳۴. رازی، محمد بن زکریا. ۲۰۰۰. *الحاوی فی الطب*، ۸ مجلد. مراجعه و تصحیح محمد محمد اسماعیل. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳۵. رازی، محمد بن زکریا. ۱۳۸۴. *المرشدا و الفصول*. پژوهش البیر زکی اسکندر. برگردان محمد ابراهیم ذاکر. ویراستار زهرا پارساپور. تهران: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی تهران.
۳۶. رضوی برقی، سید حسین. ۱۳۸۸. معماری حمام در متون طب کهن و مقدمه رساله دلاکیه. *گلستان هنر* (۱۵): ۶۴-۷۰.
۳۷. زهراوی، ابوالقاسم خلف بن عباس. ۲۰۰۴. *التصریف لمن عجز عن التألیف*. حقیقه و ترجمه صبحی محمود حمای. کویت: مؤسسه‌ی الکویت للتقدم العلمی، اداره الثقافه العلمیه.
۳۸. سجادی، محمد علی. ۱۳۸۲. حمام و استحمام در فرهنگ ایرانی. *مطالعات ایرانی* ۲ (۴): ۷۵-۹۷.
۳۹. عکاشه، ثروت. ۲۰۰۱. *موسوعه التصوير الإسلامی*. بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
۴۰. علی بن موسی (ع). ۱۹۸۲. *الرساله الذهبیه المعروفه ب (طب الامام الرضا (ع))*. تحقیق محمد مهدی نجف. قم: مطبعه الخیام.
۴۱. عیسی بک، احمد. ۱۳۷۱. *تاریخ بیمارستان‌ها در اسلام*. ترجمه‌ی نورالله کسائی. تهران: مؤسسه‌ی توسعه دانش و پژوهش ایران.
۴۲. فارابی، ابونصر محمد بن محمد. ۱۳۸۲. *فصول منتزعه*. ترجمه‌ی حسن ملکشاهی. تهران: سروش.
۴۳. کارول، نوئل. ۱۳۸۶. *درآمدی بر فلسفه‌ی تحلیلی هنر*. ترجمه‌ی صالح طباطبائی. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
۴۴. کریم بن ابراهیم. ۱۳۸۷. *رساله دلاکیه*. تهران: مؤسسه‌ی مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران.
۴۵. کنبی، شیلا. ۱۳۹۱. *نقاشی ایرانی*. ترجمه‌ی مهدی حسینی. تهران: دانشگاه هنر.
۴۶. گیلانی، ولی بن علی. ۱۳۹۳. *سنه ضروریه*. تصحیح و تحقیق نرجس گرجی، ریحانه معینی، ناصر رضایی‌پور. تهران: انتشارات طب سنتی ایران.
۴۷. لوبون، گوستاو. ۱۳۳۴. *تمدن اسلام و عرب*. ترجمه‌ی سید محمد تقی فخر داعی گیلانی. تهران: بنگاه مطبوعاتی علمی.
۴۸. لیندبرگ، دیوید. ۱۳۷۷. *سراغزهای علم در غرب: سنت علمی اروپایی در بافت فلسفی، دینی و تأسیسات آن*. ترجمه‌ی فریدون بدره‌ای. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۴۹. مجوسی اهوازی، علی بن عباس. ۱۳۸۸-۱۳۹۱. *کامل الصناعه الطیبه*، ۳ جلد. ترجمه‌ی سید محمد خالد غفاری. با مقدمه‌ی مهدی محقق. تهران: مؤسسه‌ی مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک‌گیل.
۵۰. مسعودی، علی بن الحسین. ۲۰۰۵. *مروج الذهب و معادن الجواهر*، مجلد ۳. اعتنی به و راجعه کمال حسن مرعی. بیروت: المکتبه العصریه.
۵۱. ملک الأطلبا رشتی، محمد کاظم بن محمد. ۱۳۸۸. *حفظ الصحه ناصری*. تصحیح و تحقیق رسول چوپان. تهران: المعی.
۵۲. منفرد، افسانه. ۱۳۸۹. *حمام: فرهنگ و معماری*. در *دانشنامه‌ی جهان اسلام*، ج ۱۴ (تهران: دائرة المعارف بزرگ اسلامی)، صص ۱۰۶-۱۲۰.
۵۳. نجم‌آبادی، محمود. ۱۳۶۶. *تاریخ طب در ایران (از ظهور اسلام تا دوران مغول)*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۵۴. نجم‌آبادی، محمود. ۱۳۷۱. *مولفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۵۵. نظامی، احمد بن عمر. ۱۹۰۹. *چهار مقاله*. به سعی و اهتمام و تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی. لیدن: مطبعه بریل.

References

1. Abu Sahl al-Masihi, Isa ibn Yahya. 2000. *Kitab-al-Mi'a fil- Tibb (Book of the Hundred)*. Edited by Floreal Sanagustin. Damascus: French Institute of Arab Studies.
2. Abu Zeyd, Ahmad Ibn-e Sahl Balkhi. 2005. *Masalih al-Abdan va al-Anfus*. By Mahmood Mesri. Cairo: Mahad al-Makhtutat al-Arabiyah.
3. Adams, Francis. 1886. *The Genuine Works of Hippocrates, Vol.1*. London: Sydenham Society.
4. Al-Akhawaini al-Bukhari, Abu Bakr Rabī b. Ahmad. 1965. *Hidayat al-Muta'allimīn fi al-Tibb*. Edited by Jalal Matini. Mashhad: Mashhad University Publication.
5. Al-Dimasqi, Isa ibn Ḥakam. 2009. *Al-Risalah al Haruniyah, Vol.1*. Tehran: Institute of Medical History Studies, Islamic Medicine and Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences.

6. Al-Farabi, Abunaser. 2003. *Fosule Montaza'a*. Traslated by Hasan Malekshahi. Tehran: Soroush Publishing.
7. Al-Ghazuli, Ali Ibn-e Abd Allah. 1299. *Kitab Matali al-Budur wa-Manazil al-Surur*, 2 Volumes. Cario: Matbaat Idarat al-Watan.
8. Al-Hamawi, Şalāh al-Din ibn Yūsuf Al-Kahhal. 1987. *Nur al-Uyun wa-Jmi al-Funun*. Edited by Muḥammad Rawwas Qalaa Gi; Muḥammad Zafir Al- Wafai. Riyad: King Faisal Center for Research and Islamic Studies.
9. Al-Harrani, T. I. 1928. *The Book of Al Dakhira*. Edited by J. Subhi. Cairo: Government Press.
10. Al-Teflisi, Kamal al-Din Hobaysh. 2011a. *Bayan al-Tibb*. S. Edited ny Hossein Razavi Borqei. Tehran: Ney.
11. Al-Teflisi, Kamal al-Din Hobaysh. 2011b. *Kefayat al-Tibb*. Edited by Zahra ParsaPour. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
12. Al-Razi, Muḥammad ibn Zakariya Abu Bakr. 1987. *Al-Mansuri fi al-Tibb*. Edited by Hazim al-Bakry al-Siddiky. Kuwait: Publications of Institute of Arab Manuscripts.
13. Al-Razi, Muḥammad ibn Zakariya Abu Bakr. 1996. *Al-Tibb al-Ruhni (Spiritual Medicine)*. Traslated by A Group of seminary Professors and al-Zahra University. Introduction by Abd al-Karim Biazar-e Shirazi. Tehran: Association of Iranian Parents and Teachers of Islamic Republic of Iran.
14. Al-Razi, Muḥammad ibn Zakariya Abu Bakr. 2000. *Al-Havi fi al-Tibb*, 8 Volumes. Edited by Muhammad Muhammad Ismāil. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah.
15. Al-Razi, Muḥammad ibn Zakariya Abu Bakr. 2005. *Ketab Al-morshed av Al-Fosool*. Traslated by Mohammad Ebrahim Zaker, Research: Alborzkey Eskandar. Tehran: Tehran University of Medical Sciences.
16. Al-Zahravi, Abu al-Qasim Halaf Ibn-e Abbas. 2004. *al-Tasrif li-Man Ajiza an al-Talif*. Translated by Sobhi Mahmood Hammami. Kuwait: Kuwait Foundation for the Advancement of Sciences.
17. Algood, Cyril. 1977. *Medical History of Persia and the Eastern Caliphate lands*. Traslated by Baher Forqani. Tehran: Amir Kabir.
18. Ali Ibn Musa al-Ridha. 1982. *Al-Risālah al-Dhahabiah (The Golden Treatise)*. By Muhammad Mahdi Najaf. Qom: al-Matbaa al-Khayyam.
19. Asanova, Galina, and Martin Dow. 2001. *The Sarrafan Baths in Bukhara*. Edited by Ali Akbar Khan Mohammadi. In Bath in Iranian Culture Conference, By Humanities Research Center of Cultural Heritag, Handcrafts and Tourism Organization, 227- 253. Tehran: Cultural Heritag, Handcrafts and Tourism Organization.
20. Averroes (Abū l-Walīd Muḥammad Ibn-e Ahmad Ibn Rusd). 2005. *al-Kulliyāt fi al-Tibb (Generalities)*. Edited by Farid al-Mazidi. Beirut: Dar al-Kotob al-ilmiyah.
21. Avicenna (Abu-Ali Hussdin Ibn-Abdullah Ibn-Sina). 1984. *Dfa al-Madhar al-Kliah a'n al-A'bdan al-Insaniah*. Edited by Muhammad Zahir al-Baba. Damascus: Aleppo Society.
22. Avicenna (Abu-Ali Hussdin Ibn-Abdullah Ibn-Sina). 1999. *Al-Qanun fi al-Tibb (The Canon of Medicine)*. 3vols. M.A. Zannāvi, ed. Beirut: Dar al- Kotob al- ilmiyah (Publishing House of Scientific Books). (In Arabic.).
23. Avicenna (Abu-Ali Hussdin Ibn-Abdullah Ibn-Sina). 2008. *Hefz al-Sehha (Maintaining Health)*. Traslated by Abd al-Karim Qazwini. Tehran: Iran University of Medical Sciences.
24. Barrucand, Marianne, and Achim Bednorz. 2002. *Moorish Architecture in Andalusia*. Translated by Faeze Dini. Tehran: The Iranian Academy of Arts.
25. Behrens-Abouseif, Dorris. 1989. *Islamic Architecture in Cairo: An introduction*. Translated by Ardeshir Eshraghi. Tehran: Matn Compling, Translating and Publishing.
26. Bon, G. L. 1974. *The World of Islamic Civilization*. New York: Tudor Pub.
27. Canby, Shila. 1993. *Persian Painting*. Translated by Mahdi Hosseini. Terhran: Tehran University of Art.
28. Carroll, Noel. 1999. *Philosophy of Art: A Contemporary Introduction*. Translated by Saleh Tabatabee. Tehran: The Iranian Academy of Arts.
29. Galen Claudius Galenus. 1977. *Kitab Jalinus fi fraq al-Tibb lil-Muta allimin*. By Hunayn ibn Ishaq al-Ibadi. By Muhammad Salim Salem. Cario: Matbaa Dar al-Kutub.
30. Galen Claudius Galenus. 1982. *Kitab Jalinus ila Ghalawqun fi al-Taatti li-Shifa al-Amrad: Maqalatan*. By Hunayn ibn Ishaq al-Ibadi. By Muhammad Salim Salem. Cairo: al-Hayah al-Misriyah al-Ammah lil-Kitab.
31. Gilani, Vali Ibn-Ali. 2014. *Sittah-i Zaruriyah*. Edited by Narjes Gorji, Rehane Moeeni, and Naser Rezaeepoor. Tehran: Iranian Traditional Medicine Publications.
32. Ibn-e Abi Usaybiah, Aḥmad Ibn-e Qasim. 1956. *Uyun al Anba fi Tabaqat al- Atibba (Biographies of Selected Physicians)*. Tehran: Iran Univesity of Medical Sciences.
33. Ibn-e Robn Tabari, Ali Ibn-e Sahl. 1928. *Firdaws al-Hikma fi l-Tibb*. By Muhammad Zobayr Seddighi. Birlin: Aftab.
34. Ibn al-Jawzi, Abul-Faraj. 2011. *Laqt al-Manafi fi al-Tibb*. Edited by Marzuq Ali Ibrahim. Cario: Matbaat Dar al-Kutub wa-al-Wathaiq al-Qawmiyah bi-al-Qahirah.
35. Ibn al-Ukhuwwa, Muhammad Ibn-e Muhammad. 1938. *Maalim al-Qurba fi Ahkam al-Hisba*. Edited by Reuben Levy.

London: Cambridge Matbae Dar al-Fonun.

36. Ibn-e Butlan, Mokhtar Ibn-e Hassan. 1978. *Translation of Takwim al-Sihhat*. Edited by Gholam Hosein Yusufi. Tehran: Scientific and Cultural Publications Company.
37. Ibn-e Hubal, Ali Ibn-e Ahmad. 1943. *al-Mukhtarar fi al-Tibb, Vol. 1*. Hyderabad Deccan: Jamiah Usmaniyah Encyclopedia.
38. Isa Bak, A. 1992. *Tarikh-i Bimaristanha dar Islam (History of Hospitals in Islam)*. Traslated by Noor Allah Kasae. Tehran: Iran Science and Research Development Institute.
39. Jorjani, Zayn-al-Din Esmā'il ibn-e Hassan. 2005. *al-Agraz al-Tebbiya wa al-Mabahet al-Alaiya. 2 Volumes*. Edited by Hassan Tajbakhsh. Tehran: University of Tehran, Academy of Sciences of Iran.
40. Jorjani, Zayn-al-Din Esmā'il ibn-e Hassan. 2014. *DaKira-ye Karazamsahi, 3 Volumes*. Hussein Alinaghi and Hadi Nezhad Fallah. Tehran: Safir-e Ardehal.
41. Karim Ibn Ibrahim. 2008. *Risalah Dallakiah*. Tehran: Institute of Medical History Studies, Islamic Medicine and Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences.
42. Lindberg, David. 1992. *The Beginnings of Western Science: The European Scientific Tradition in Philosophical, Religious, and Institutional Context, 600 B.C. to A.D. 1450*. Translated by Fereidun Badreii. Tehran: Elmi va Farhangi Press.
43. Lobun, Gustav. 1955. *Civilization of Islam and Arab*. Translated by Seyed Mohammad Taghi Fakhrae Gilani. Tehran: Scientific Publishing Agency
44. Majusi Ahwazi, Ali Ibn-e Abbas. 2009. *Kamil al-Sinaah al-Tibbiyyah, 3 Volumes*. Translated by Seyed Muhammad Khaled Ghaffari. Tehran: McGill University, Institute of Islamic Studies. Tehran Branch, Publications.
45. Malek-al-Atebba Rashti, Muhammad Kazem ibn-e Muhammad. 2009. *Hefz al-Sehha-ye Naseri*. Edited by Rasoul Chooan. Tehran: al-Mai.
46. Masoodi, Ali Ibn-e al-Hossein. 2005. *Muruj al-Dhahab wa-Maadin al-Jawhar*. Edited by Kamal Hassan Marei. Beirut: al-Maktabah al-Asriyah.
47. Monfared, Afsaneh. 2010. *Hammām: Culture and Architecture*. In Encyclopaedia of the World of Islam. Vol. 14 (Tehran: Encyclopaedia Islamica Foundation), pp. 106-120.
48. Najm Abadi, Mahmood. 1987. *History of Medicine in Iran*. Tehran: University of Tehran.
49. Najm Abadi, Mahmood. 1992. *The Works of Zakariya Al-Razī*. Tehran: University of Tehran.
50. Nezami, Ahmad Ibn-e Omar. 1910. *The Chahar Maqala (the Four Discourses)*. By Muhammad Ibn-e Abd al-Vahhab Qazvini. Leiden: E.J. Brill.
51. Okasha, Sarwat. 2001. *Encyclopedia of Islamic Painting*. Beirut: Librairie du Liban Publishers.
52. Papadopoulo, Alexandre. 1989. *Islamic Architecture*. Traslated into Persian by Heshmat Jazani. Tehran: Raja Cultural Publishning Center.
53. Pirnia, Mohammad Karim. 1993. *An Introduction to Islamic Architecture of Iran*. Compiled by Gholam-Hossein Me'marian. Tehran: Iran University of Science and Technology Press.
54. Pope, Arthur Upham et al. 1938. *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present*. Translated by Yaghub Azhand. Tehran: Mola.
55. Pormann, P.E, and E. Savage-Smith. 2007. *Medieval Islamic Medicine*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
56. Razavi Borqei, Seyed Hossein. 2009. Bathroom Architecture in Old Medical Texts and the Introduction to Risalah Dallakiah. *Golestan-e Honar* (15): 64-70.
57. Sajjadi, Muhammad Ali. 1993. Bath and Bathing in Iranian Culture. *Journal of the Iranian Studies* 2 (4): 75-97.
58. Sabet Ibn-e Gharrah. *Al-Zakhirah fi Elm al-Teb*. Qairo: al-Jameah al-Mesrie.
59. Ullmann, Manfred. 1978. *Islamic Medicine*. Translated by Fereidun Badreyee. Tehran: Toos.
60. Vitruvius. 1914. *Ten Books on Architecture*. Translated by Morris Hicky Morgan. Harvard University Press.

Bathroom in Medieval Islamic Medical Texts: Theory and Practice

Jafar Taheri *

Assistant Professor, Department of Architecture, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

Received: 14/03/2016

Accepted: 30/05/ 2016

Abstract

Concerning the theoretical origins of the bathroom formation in Islamic civilization, from antique natural sciences (medicine) viewpoint, there are trivial researches. Although most of the Medieval Islamic medical texts dealt with the various aspects of human - environment interaction for health, the instructions of these texts in assessing the theoretical tenets of architectural creation have not been studied from the interdisciplinary links of natural sciences and architecture history perspective. The trace of architecture and medicine connection can be found in the medical texts of ancient Greece and *Ten books on architecture*. Vitruvius viewed the knowledge about different climates and healthy/unhealthy places quite essential for architects and believed that without these sorts of knowledge the adequacy of a residence was not provided. Following the predecessors, Medieval Islamic physicians supposed medicine as a science for the elements and temperaments of a human and considered its objective as health maintenance while being healthy and recovering while being patient. Bathing and bathrooms are interdisciplinary fields linking architecture and medicine; hence most of the antique physicians devoted some part of their works to the role of them. Since long time ago, beside the ceremonial, social, and hygienic functions, bathing has had direct impact on health protection (body/spirit) and the treatment of some illnesses. Although for the predecessors bathing originally pertains to the excretion of waste matters from body, additionally most physicians have focused on its advantages and disadvantages of health and the cure of diseases as well as some features of bathroom architecture. From all these instructions we perceive that besides cleanliness, refreshment, body recovery and some pain relieving functioning of bathing and bathroom architecture, in fact, they are reminiscences of natural and gradual return of moderation into body and self, based on natural philosophical theories towards human-cosmos affinity.

In this article I try to delineate the theoretical origins of bathroom's formation in Islamic civilization by taking the Medieval Islamic medical texts into consideration. The major question is: what is the scientific origins and principles of the formation of bathrooms?

This article approach is historical interpretation of Medieval Islamic Medical texts about the role of bathing and bathrooms in preventing and paving the way for the human physical-spiritual moderation. The theoretical framework on which this study has been formed is the scrutiny of architecture general pattern and painting in bathrooms based on the instructions of the two fields of Physical Medicine (al-Tibb al-Jesmani) and Spiritual Medicine (al-Tibb al-Ruhani). Since according to ancient Medicine the human health relies on the moderation of human strengths and temperaments through the coordination and adaptation of body and mind with the nature, hence this article claims that the structure of different sections in bathrooms of Islamic civilization is in harmony with human body (temperaments) and the themes of the paintings in these bathrooms are in accord with human selves. The findings of this study indicate that the formation of Medieval Islamic bathrooms has been based on the instructions of natural sciences, due to the interactions amongst physicians with artists and architects of senior rank in their castes. In fact, the creators of paintings and bathrooms founded the professional tenets and concepts of their crafts by imbibing the instructions of natural sciences sages and translating them into their profession jargon. Based on the medical knowledge, the most significant theoretical origin of Islamic artists and architects in the formation of bathrooms is justifiable due to the structural resemblance of a human and cosmos. In other words, bathrooms are in accord with body elements and types of self, in essence with cosmos. These resemblances include the correspondence of bathroom sections and human four temperaments as well as the correspondence of bathroom paintings and human triple self. The basic objective of these resemblances, structural and thematic, in bathrooms has been the creation of an environment in accord with human nature for keeping the temperament moderation and durable health.

Keywords: Four Temperaments, Health, Bathroom (Hammām), Painting in Bathroom, Medieval Islamic Medicine.

Managing Director: vice chancellor for
research-Iran University of Science and Technology

Editor-in-chief: Abdol Hamid Noghreh Kar

Administrative Director:

Mohammad Mannan Raeesi

Administrative assistant:

AmirHosein Yousefi

Persian literary Editor: Sara Motevalli

English literary Editor: Omid Khazaeian

Editorial Board Members:

Seyyed Gholam Reza Eslami: Associate Professor,
Tehran University

Hasan Bolkhari: Associate Professor, Tehran University

Mostafa Behzadfar: Professor,

Iran University of Science and Technology

Mohammad Reza Pourjafar: Professor,

Tarbiat Modares University

Mahdi Hamzeh Nejad: Assistant Professor,

Iran University of Science and Technology

Esmail Shieh: Professor, Iran University

of Science and Technology

Manoochehr Tabibian: Professor, Tehran University

Mohsen Faizi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Hamid Majedi: Associate Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Asghar Mohammad Moradi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Gholam Hossein Memariyan: Professor, Iran University

of Science and Technology

Fatemeh Mehdizadeh: Associate Professor, Iran University

of Science and Technology

Mohammad Naghizade: Assistant Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Ali Yaran: Associate Professor, Iran Ministry of Science,

Research and Technology

Design assistant: AmirHosein Yousefi

Reviewers for Volume3, Number9:

Ali Asadpour: Assistant Professor, Shiraz Art University

Naser Barati, Associate professor, Imam Khomeini International University

Azita Balali Oskuie: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art University

Yahya Eslami: Assistant Professor, University of Tehran

Hosein Esmaeili Sangari: Research Center of State Cultural Heritage Organization

Somaie Fadaeinezhad: Assistant Professor, University of Tehran

Minoo Gharabeiglu: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art University

Parisa Hashempur: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art

Hamidreza Jayhani : Assistant Professor, kashan University

Mahdi Khakzand: Assistant Professor, Iran University of Science and Technology

Mohammad Manan Raesi: Assistant Professor, Iran University of Science and Technology

Hosein Medi: Assistant professor, Imam Khomeini International University

Abolfazl Meshkini: Assistant Professor, Tarbiat Modares University

Shariar Nasekhian: Assistant Professor, Isfahan Art University

Masood Nari Qomi: Assistant Professor, Kashan University

Ahad Nezhad Ebrahimi: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art University

Saeed Norozian: Assistant Professor, Shahid Beheshti University

Ali Omranipur: Assistant Professor, kashan University

Leila Rahimi: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art University

Ehsan Ranjbar: Assistant Professor, Tarbiat Modares University

Mohamad Ranjbar Kermani: Assistant Professor, Qom University

Hasan Sajadzadeh: Assistant Professor, Buali University

Hanieh Sanayeayan: Teacher, Iran University of Science and Technology

Kianush Suzanchi: Assistant Professor, Tarbiat Modares University

Mansureh Tahbaz: Associate Professor, Sahid Beheshti University

Jafar Taheri: Assistant Professor, Ferdosi University

Behzad Vasiq: Assistant Professor Jondy Shapoor University

- ▣ **Productive Behavior at Home (Case study: Productive Behavior in the city of Qom)**
Masoud Nari Qomi / Mohammad Masoud Amini / Mahdi Forotan

- ▣ **Module and Iranian Golden Rectangle Theory in Historical Houses of Qajar Era in Shiraz City**
Seyed Mohammad Hossein Zakeri / Arezoo Ghahramani / Dorsa Shahnazi / Esmaeil Bazyar hamze khanie

- ▣ **Evaluation of the sociability components on quality of the local Iranian mosques (Case studies: ChamanChopanan mosque, Shalbafan mosque and kolanaaj Mosque of Hamadan)**
Hassan Sajadzadeh / MandanaYousefi / Mohammad Yousefi

- ▣ **Bathroom in Medieval Islamic Medical Texts: Theory and Practice**
Jafar Taheri

- ▣ **Comparative Study of the Relationship between Human and the Environment in Sustainable Development Thought and Islamic Thought**
Iman Ghalandarian / Aliakbar Taghvaei / Maryam Kamyar

- ▣ **The Study of Geometric Motifs of Plaster Altar of Ilkhanid Period in Iran**
Ahmad Salehi Kakhki / Bahareh Taghavi Nejad

- ▣ **Investigating the Speed and Pressure of the Wind in the Central Part of Varmal Castle Settlement in Sistan, Using CFD Simulation Method**
Mohammad Ebrahim Zarei / Naghmeh Behboodi